

בס"ד - כל הזכויות שמורות (c) ל' ר' שגיב מחפוד שליט"א

דברים - רש"י (ב)

ללא קישור שפתי חכמים

[פרשת דברים](#) • [פרשת ואתחנן](#) • [פרשת עקב](#) • [פרשת ראה](#) • [פרשת שופטים](#) • [פרשת כי תצא](#) • [פרשת כי תבוא](#) • [פרשת נצבים](#) • [פרשת וילך](#) • [פרשת האזינו](#) • [פרשת וזאת הברכה](#)

פרשת דברים

[פרק-א](#) [פרק-ב](#) [פרק-ג](#)

פרשת ואתחנן

[פרק-ד](#) [פרק-ה](#) [פרק-ו](#) [פרק-ז](#)

פרשת עקב

[פרק-ח](#) [פרק-ט](#) [פרק-י](#) [פרק-יא](#)

פרשת ראה

[פרק-יב](#) [פרק-יג](#) [פרק-יד](#) [פרק-טו](#) [פרק-טז](#)

פרשת שופטים

[פרק-יז](#) [פרק-יח](#) [פרק-יט](#) [פרק-כ](#) [פרק-כא](#)

פרשת כי תצא

[פרק-כב](#) [פרק-כג](#) [פרק-כד](#) [פרק-כה](#)

פרשת כי תבוא

פרק-כו פרק-כז פרק-כח פרק-כט

פרשת נצבים

פרק-ל

פרשת וילך

פרק-לא

פרשת האזינו

פרק-לב

פרשת וזאת הברכה

פרק-לג פרק-לד

דברים

פרשת

דברים פרק-א

[א] אלה הדברים. לפי שהן דברי תוכחות ומנה כאן כל המקומות שהכעיסו לפני המקום בהן, לפיכך סתם את הדברים והזכירם ברמז מפני

כבודן של ישראל: **אל כל ישראל**. אלו הוכיח מקצתן, היו אלו שבשוק אומרים, אתם הייתם שומעים מן עמרים ולא השיבותם דבר מכך וכך, אלו היינו שם היינו משיבים אותו, לכך כנסם כלם ואמר להם הרי כלכם כאן כל מי שיש לו תשובה ישיב: **במדבר**. לא במדבר היו אלא בערבות מואב, ומהו במדבר, אלא בשביל מה שהכעיסוהו במדבר שאמרו (שמות טז, ג) מי יתן מותנו וגו': **בערבה**. בשביל הערבה שחטאו בבעל פעור בשטים בערבות מואב: **מול סוף**. על מה שהמרו בים סוף בבואם לים סוף שאמרו (שם יד, יא) המבלי אין קברים במצרים, וכן בנסעם מתוך הים, שנאמר (תהלים קו, ז) וימרו על ים בים סוף, כדאיתא בערכין (טו, א): **בין פארן ובין תפל ולבן**. אמר רבי יוחנן [רשב"י] חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו תפל ולבן, אלא הוכיחן על הדברים שתפלו על המן שהוא לבן, שאמרו (במדבר כא, ה) ונפשנו קצה בלחם הקלקל ועל מה שעשו במדבר פארן על ידי המרגלים: **וחצרות**. במחלקתו של קרח. דבר אחר אמר להם, היה לכם ללמוד ממה שעשיתי למרים בחצרות בשביל לשון הרע, ואתם נדברתם במקום: **ודי זהב**. הוכיחן על העגל שעשו בשביל רב זהב שהיה להם, שנאמר (הושע ב, י) וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל: **[ב] אחד עשר יום מחרב**. אמר להם משה ראו מה גרמתם, אין לכם דרך קצרה מחורב לקדש ברנע כדרך הר שעיר ואף הוא מהלך אחד עשר יום, ואתם הלכתם אותו בשלשה ימים, שהרי בעשרים באיר נסעו מחורב שנאמר (במדבר י, יא) ויהי בשנה השנית בחדש השני בעשרים בחדש וגו' ובעשרים ותשעה בסיון שלחו את המרגלים מקדש ברנע, צא מהם שלשים יום שעשו בקברות התאוה, שאכלו הבשר חדש ימים, ושבעה ימים שעשו בחצרות להסגר שם מרים, נמצא בשלשה ימים הלכו כל אותו הדרך, וכל כך היתה שכינה מתלבטת בשבילכם למהר ביאתכם לארץ, ובשביל שקלקלתם הסב אתכם סביבות הר שעיר ארבעים שנה: **[ג] ויהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש באחד לחדש**. מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה. ממי למד, מיעקב שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה. אמר, ראובן בני, אני אומר לך מפני מה לא הוכחתך כל השנים הללו, כדי שלא תניחני ותלך ותדבק בעשו אחי. ומפני ארבעה דברים אין מוכיחין את האדם אלא סמוך למיתה, כדי שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו, ושלא יהא חברו רואהו ומתבייש ממנו וכו' כדאיתא בספרי. וכן יהושע לא הוכיח את ישראל אלא סמוך למיתה, וכן שמואל, שנאמר (ש"א יב, ג) הנני ענו בי. וכן דוד את שלמה בנו: **[ד] אחרי הכתו**. אמר משה אם אני מוכיחם קודם שיכנסו לקצת הארץ, יאמרו מה לזה עלינו, מה היטיב לנו, אינו בא אלא לקנתר ולמצא עלה שאין בו כח להכניסנו לארץ, לפיכך המתין עד שהפיל סיחון ועוג לפניהם והורישם את ארצם ואחר כך הוכיחן: **סיחון וגו' אשר יושב וגו'**. אלו לא היה סיחון קשה והיה שרוי בחשבון, היה קשה, שהמדינה קשה, ואלו היתה עיר אחרת וסיחון שרוי בתוכה היתה קשה, שהמלך קשה, על אחת כמה וכמה שהמלך קשה והמדינה קשה: **אשר יושב בעשתרת**. המלך קשה והמדינה קשה: **עשתרת**. הוא לשון צוקין וקושי כמו (בראשית יד, ה) עשתרות קרנים, ועשתרות זה הוא עשתרות קרנים שהיו שם רפאים

שהכה אמרפל, שנאמר (בראשית יד, ה) ויכו את רפאים בעשתרות קרנים, ועוג נמלט מהם והוא שנאמר (שם יד, יג) ויבא הפליט, ואומר (דברים ג, יא) כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים: **באדרעי**. שם המלכות: **[ה] הואיל**. התחיל כמו (בראשית יח, כז) הנה נא הואלתי: **באר את התורה**. בשבעים לשון פרשה להם: **[ו] רב לכם שבת**. כפשוטו. ויש מדרש אגדה הרבה לכם גדלה ושכר על ישיבתכם בהר הזה, עשיתם משכן מנורה וכלים, קבלתם תורה, מניתם לכם סנהדרין, שרי אלפים ושרי מאות: **[ז] פנו וסעו לכם**. זו דרך ערד וחרמה: **ובאו הר האמרי**. כמשמעו: **ואל כל שכניו**. עמון ומואב והר שעיר: **בערבה**. זה מישור של יער: **בהר**. זה הר המלך: **ובשפלה**. זו שפלת דרום: **ובנגב ובחוף הים**. אשקלון ועזה וקסרי וכו' כדאיתא בספרי: **עד הנהר הגדל**. מפני שנזכר עם ארץ ישראל, קראו גדול. משל הדיוט אומר עבד מלך מלך, הדבק לשחור וישתחוו לך, קרב לגבי דהנא ואדהן: **[ח] ראה נתתי**. בעיניכם אתם רואים. איני אומר לכם מאומד ומשמועה: **באו ורשו**. אין מערער בדבר ואינכם צריכים למלחמה, אלו לא שלחו מרגלים לא היו צריכים לכלי זין: **לאבתיכם**. למה הזכיר שוב לאברהם ליצחק וליעקב, אלא אברהם כדאי לעצמו, יצחק כדאי לעצמו, יעקב כדאי לעצמו: **[ט] ואמר אליכם בעת ההוא לאמר**. מהו לאמר, אמר להם משה, לא מעצמי אני אומר לכם, אלא מפי הקדוש ברוך הוא: **לא אוכל לבדי וגו'**. אפשר שלא היה משה יכול לדון את ישראל, אדם שהוציאם ממצרים וקרע להם את הים והוריד את המן והגיו את השלו לא היה יכול לדונם, אלא כך אמר להם, ה' אלהיכם הרבה אתכם, הגדיל והרים אתכם על דיניכם נטל את הענש מכם ונתנו על הדינין. וכן אמר שלמה (מלכים א' ג, ט) כי מי יוכל לשפט את עמך הכבד הזה, אפשר מי שכתוב בו (שם ה, יא) ויחכם מכל האדם, אומר מי יוכל לשפט, אלא כך אמר שלמה אין דיני אמה זו כדיני שאר האמות, שאם דן והרג ומכה וחונק ומטה את דינו וגוזל אין בכך כלום, אני אם חיבתי ממון שלא כדון, נפשות אני נתבע, שנאמר (משלי כב, כג) וקבע את קבעיהם נפש: **[י] והנכם היום ככוכבי השמים**. וכי ככוכבי השמים היו באותו היום, והלא לא היו אלא ששים רבוא, מהו והנכם היום, הנכם משולים כיום, קימים כחמה וכלבנה וככוכבים: **[יא] יסף עליכם ככם אלף פעמים**. מהו שוב ויברך אתכם כאשר דבר לכם, אלא אמרו לו משה אתה נותן קצבה לברכתנו, כבר הבטיח הקדוש ברוך הוא את אברהם (בראשית יג, טז) אשר אם יוכל איש למנות וגו', אמר להם זו משלי היא, אבל הוא יברך אתכם כאשר דבר לכם: **[יב] איכה אשא לבדי**. אם אומר לקבל שכר לא אוכל, זו היא שאמרתי לכם לא מעצמי אני אומר לכם, אלא מפי הקדוש ברוך הוא: **טרחכם**. מלמד שהיו ישראל טרחנין. היה אחד מהם רואה את בעל דינו נוצח בדון, אומר יש לי עדים להביא, יש לי ראיות להביא, מוסיף אני עליכם דינין: **ומשאכם**. מלמד שהיו אפיקורוסין. הקדים משה לצאת, אמרו, מה ראה בן עמרם לצאת, שמא אינו שפוי בתוך ביתו. אחר לצאת, אמרו, מה ראה בן עמרם שלא לצאת, מה אתם סבורים, יושב ויועץ עליכם עצות רעות וחושב עליכם מחשבות: **וריבכם**. מלמד שהיו רוגנים: **[יג] הבו לכם**. הזמינו עצמכם לדבר: **אנשים**. וכי תעלה על דעתך

נשים, מה תלמוד לומר אנשים, צדיקים כסופים: **נבונים**. מבינים דבר מתוך דבר. זו היא ששאל אריוס את רבי יוסי, מה בין חכמים לנבונים. חכם דומה לשלחני עשיר, כשמביאין לו דינרין לראות רואה, וכשאינ מביאין לו יושב ותוהא. נבון דומה לשלחני תגר, כשמביאין לו מעות לראות רואה, וכשאינ מביאין לו מחזר ומביא משלו: **וידעים לשבטיכם**. שהם נכרים לכם, שאם בא לפני מעטף בטליתו איני יודע מי הוא ומאיזה שבט הוא ואם הגון הוא, אבל אתם מכירין בו, שאתם גדלתם אותו, לכך נאמר וידעים לשבטיכם: **בראשיכם**. ראשים ומכבדים עליכם שתהיו נוהגין בהם כבוד ויראה: **ואשימם**. חסר יו"ד, [לומר] למד שאשמותיהם של ישראל תלויות בראשי דיניהם, שהיה להם למחות ולכון אותם לדרך הישרה: **[יד] ותענו אתי** וגוי. החלטתם את הדבר להנאתכם, היה לכם להשיב, רבנו משה ממי נאה ללמוד ממך או מתלמידך לא ממך שנצטערת עליה. אלא ידעתי מחשבותיכם. הייתם אומרים, עכשיו יתמנו עלינו דינרין הרבה, אם אין מכירנו אנו מביאין לו דורון והוא נושא לנו פנים: **לעשות**. אם הייתי מתעצל, אתם אומרים עשה מהרה: **[טו] ואקח את ראשי שבטיכם**. משכתים בדברים, אשריכם, על מי באתם להתמנות, על בני אברהם יצחק ויעקב, על בני אדם שנקראו אחים ורעים, חלק ונחלה וכל לשון חבה: **אנשים חכמים וידעים**. אבל נבונים לא מצאתי. זו אחת משבע מדות שאמר יתרו למשה ולא מצא אלא שלש, אנשים צדיקים, חכמים וידעים: **ראשים עליכם**. שתנהגו בהם כבוד. ראשים במקח, ראשים בממכר, ראשים במשא ומתן, נכנס אחרון ויוצא ראשון: **שרי אלפים**. אחד ממנה על אלף: **שרי מאות**. אחד ממנה על מאה: **ושטרים**. מניתי עליכם לשבטיכם. אלו הכופתין והמכין ברצועה על פי הדינרין: **[טז] ואצוה את שפטיכם**. אמרתי להם הוו מתונים בדין, אם בא דין לפניך פעם אחת שתים ושלוש אל תאמר כבר בא דין זה לפני פעמים הרבה אלא היו נושאים ונותנים בו: **בעת ההוא**. משמניתים אמרתי להם, אין עכשיו כלשעבר, לשעבר הייתם ברשות עצמכם, עכשיו הרי אתם משעבדים לצבור: **שמעו**. לשון הוה [בהאזינכם] כמו (שמות כ, ז) זכור, (דברים ה, יא) שמור: **ובין גרו**. זה בעל דינו, שאוגר עליו דברים. דבר אחר ובין גרו, אף על עסקי דירה בין חלקת אחים אפלו בין תנור לכירים: **[יז] לא תכירו פנים במשפט**. זה הממנה להושיב הדינרין, שלא יאמר איש פלוני נאה או גבור, אושיבנו דין, איש פלוני קרובי, אושיבנו דין בעיר, והוא אינו בקי בדינרין נמצא מחיב את הזכאי ומזכה את החיב. מעלה אני על מי שמנהו כאלו הכיר פנים בדין: **כקטן כגדל תשמעון**. שיהא חביב עליך דין של פרוטה כדין של מאה מנה, שאם קדם ובא לפניך לא תסלקנו לאחרון [לאחריו]. דבר אחר כקטן כגדל תשמעון, כתרגומו, שלא תאמר, זה עני הוא וחברו עשיר ומצוה לפרנסו אזכה את העני ונמצא מתפרנס בנקיות. דבר אחר שלא תאמר היאך אני פוגם כבודו של עשיר זה בשביל דינר, אזכנו עכשיו, וכשיצא לחוץ אומר אני לו, תן לו שאתה חיב לו: **לא תגורו מפני איש**. לא תיראו. דבר אחר לא תגורו, לא תכניס דבריך מפני איש. לשון (משלי י, ה) אוגר בקיץ: **כי המשפט לאלהים הוא**. מה שאתה נוטל מזה שלא כדין, אתה מזיקני להחזיר לו, נמצא שהטית עלי

המשפט: **תקרבו אלי**. על דבר זה נסתלק ממנו משפט בנות צלפחד, וכן שמואל אמר לשאול (שמואל א' ט, יט) אנכי הראה, אמר לו הקדוש ברוך הוא, חייך שאני מודיעך שאין אתה רואה. ואימתי הודיעו, כשבא למשוך את דוד (שם טז, ו) וירא את אליאב ויאמר אך נגד ה' משיחו, אמר לו הקדוש ברוך הוא, ולא אמרת אנכי הראה (שם טז, ז) אל תבט אל מראהו: **יח** את כל הדברים אשר תעשון. אלו עשרת הדברים שבין דיני ממונות לדיני נפשות: **יט** המדבר הגדול והנורא. שהיו בו נחשים כקורות, ועקרבים כקשתות: **כב** ותקרבו אלי כלכם. בערבוביא, ולהלן הוא אומר (דברים ה, כ. כא) ותקרבו אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם ותאמרו הן הראנו וגו', אותה קריבה היתה הוגנת. ילדים מכבדים את הזקנים ושלחום לפניהם, וזקנים מכבדים את הראשים ללכת לפניהם, אבל כאן, ותקרבו אלי כלכם, בערבוביא. ילדים דוחפין את הזקנים וזקנים דוחפין את הראשים: **וישבו אתנו דבר**. באיזה לשון הם מדברים: **את הדרך אשר נעלה בה**. אין דרך שאין בה עקמימות: **ואת הערים אשר נבא אליהן**. תחלה לכבוש: **כג** וייטב בעיני הדבר. בעיני ולא בעיני המקום. ואם בעיני משה היה טוב למה אמרה בתוכחות, משל לאדם שאומר לחברו מכור לי חמורך זה, אמר לו הן. נותנו אתה לי לנסיון, אמר לו הן. בהרים וגבעות, אמר לו הן. כיון שראה שאין מעכבו כלום, אמר הלוקח בלבו, בטוח הוא זה שלא אמצא בו מום. מיד אמר לו טול מעותיך ואיני מנסהו. מעתה אף אני הודיתי לדבריכם, שמא תחזרו בכם כשתראו שאיני מעכב, ואתם לא חזרתם בכם: **ואקח מכם**. מן הברורים שבכם מן המסלתים שבכם: **שנים עשר אנשים איש אחד לשבט**. מגיד שלא היה שבט לוי עמהם: **כד** עד נחל אשכל. מגיד שנקרא על שם סופו: **וירגלו אתה**. מלמד שהלכו בה ארבעה אומנין שתי וערב: **כה** ויורדו אלינו. מגיד שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות: **ויאמרו טובה הארץ**. מי הם שאמרו טובתה, יהושע וכלב: **כז** ותמרו. לשון התרסה, התרסתם כנגד מאמרו: **כח** ותרגנו. לשון הרע, וכן (משלי יח, ח) דברי נרגון, אדם המוציא דבה: **בשנאת ה' אתנו**. והוא היה אוהב אתכם, אבל אתם שונאים אותו. משל הדיוט אומר, מה דבלבך על רחמך מה דבלביה עלך: **בשנאת ה' אתנו הוציאנו מארץ מצרים**. הוצאתו לשנאה היתה. משל למלך בשר ודם, שהיו לו שני בנים ויש לו שתי שדות אחת של שקיא ואחת של בעל, למי שהוא אוהב נותן של שקיא, ולמי שהוא שונא נותן לו של בעל. ארץ מצרים של שקיא היא, שנילוס עולה ומשקה אותה, וארץ כנען של בעל, והוציאנו ממצרים לתת לנו את ארץ כנען: **כח** ערים גדלת ובצורת בשמים. דברו הכתובים לשון הבאי: **כט** לא תערצון. לשון שבירה כתרגומו, ודומה לו (איוב ל, ו) בערוץ נחלים לשכן, לשבור נחלים: **ל** ילחם לכם. בשבילכם: **לא** ובמדבר אשר ראית. מוסב על מקרא שלמעלה המנו (פסוק ל), ככל אשר עשה אתכם במצרים, ועשה אף במדבר אשר ראית אשר נשאלך וגו': **כאשר ישא איש את בנו**. כמו שפירשתי אצל (שמות יד, יט) ויסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה ישראל וגו'. משל למהלך בדרך ובנו לפניו באו לסטים לשבותו וכו': **לב** ובדבר הזה. שהוא מבטיחכם להביאכם אל הארץ, אינכם מאמינים בו:

[לג] **לראותכם**. כמו להראותכם. וכן (שמות יג, כא) לנחותם הדרך, וכן (תהלים כו, ז) לשמע בקול תודה, וכן (מלכים ב' ט, טו) ללכת לגיד [להגיד] ביזרעאל (לגיד כתיב, להגיד קרי): **[לז]** **אשר דרך בה**. חברון, שנאמר (במדבר יג, כב) ויבא עד חברון: **[לז]** **התאנף**. נתמלא רוגז: **[מ]** **פנו לכם**. אמרתי להעביר אתכם דרך רוחב ארץ אדום לצד צפון לכנס לארץ, קלקלתם וגרמתם לכם עכוב: **פנו לכם**. לאחוריקם ותלכו במדבר לצד ים סוף. שהמדבר שהיו הולכים בו לדרומו של הר שעיר, היה מפסיק בין ים סוף להר שעיר, עתה המשכו לצד הים ותסבבו את הר שעיר כל דרומו מן המערב למזרח: **[מא]** **ותהינו**. לשון (במדבר יד, מ) הננו ועלינו אל המקום, זה הלשון שאמרתם, לשון הן, כלומר נזדמנתם: **[מב]** **לא תעלו**. לא עליה תהא לכם, אלא ירידה: **[מד]** **כאשר תעשינה הדברים**. מה הדבורה הזאת כשהיא מכה את האדם מיד מתה, אף הם כשהיו נוגעים בכס מיד מתים: **[מה]** **ולא שמע ה' בקלכם**. כביכול עשיתם מדת רחמיו, כאלו אכזרי: **[מו]** **ותשבו בקדש ימים רבים**. תשע עשרה שנה, שנאמר כימים אשר ישבתם בשאר המסעות והם היו שלשים ושמונה שנה, תשע עשרה מהם עשו בקדש ותשע עשרה שנה הולכים ומטורפים וחזרו לקדש, כמו שנאמר (במדבר לב, יג) ויניעם במדבר. כך מצאתי בסדר עולם:

דברים פרק-ב

[א] **ונפן ונסע המדברה**. אלו לא חטאו היו עוברים דרך הר שעיר לכנס לארץ מן דרומו לצפון, ובשביל שקלקלו הפכו לצד המדבר שהוא בין ים סוף לדרומו של הר שעיר, והלכו אצל דרומו מן המערב למזרח דרך ים סוף. דרך יציאתן ממצרים שהוא במקצוע דרומית מערבית, משם היו הולכים לצד המזרח: **ונסב את הר שעיר**. כל דרומו עד ארץ מואב: **[ג]** **פנו לכם צפנה**. סובו לכם לרוח מזרחית מן הדרום לצפון, ופניכם לצפון, נמצאו הולכין את רוח מזרחית. וזהו שנאמר (שופטים יא, יח) ויבא ממזרח שמש לארץ מואב: **[ד]** **ונשמרתם מאד**. ומהו השמירה, (פסוק ה) אל תתגרו במ: **[ה]** **עד מדרך כף רגל**. אפלו מדרך כף רגל, כלומר אפלו דריסת הרגל איני מרשה לכם לעבור בארצם שלא ברשות. ומדרשי אגדה, עד שיבא יום דריסת כף רגל על הר הזיתים שנאמר (זכריה יד, ד) ועמדו רגליו ויני: **ירשה לעשו**. מאברהם, עשרה עממים נתתי לו, שבעה לכם וקיני וקנזי וקדמוני הן עמון ומואב ושעיר, אחד מהם לעשו והשנים לבני לוט, בשכר שהלך אתו למצרים ושתק על מה שהיה אומר על אשתו, אחותי היא, עשאו כבנו: **[ו]** **תכרו**. לשון מקח. וכן (בראשית נ, ה) אשר כריתי לי, שכן בכרכי הים קורין למכירה כירה: **[ז]** **כי ה' אלהיך ברכך**. לפיכך לא תכפו את טובתו להראות כאלו אתם עניים, אלא הראו עצמכם עשירים: **[ח]** **ונפן ונעבר**. לצד צפון, הפכנו פנים להלך רוח מזרחית:

[ט] **ואל תתגר וגו' .** לא אסר להם על מואב אלא מלחמה, אבל מיראים היו אותם ונראים להם כשהם מזינים, לפיכך כתיב (במדבר כב, ג) ויגר מואב מפני העם שהיו שוללים ובוזזים אותם. אבל בבני עמון נאמר (פסוק יט) ואל תתגר בס, שום גרוי, בשכר צניעות אמם שלא פרסמה על אביה כמו שעשתה הבכירה, שקראה שם בנה, מואב: **ער.** שם המדינה: **[י]** **האמים לפנים וגו' .** אתה סבור שזו ארץ רפאים שנתתי לו לאברהם לפי שהאמים שהם רפאים ישבו בה לפנים, אבל לא זו היא כי אותם רפאים הורשתי מפני בני לוט והושבתים תחתם: **[יא]** **רפאים יחשבו וגו' .** רפאים היו נחשבים אותם אמים כענקים הנקראים רפאים על שם שכל הרואה אותם ידיו מתרפות: **אמים.** על שם שאימתם מטלת על הבריות, וכן (פסוק יב) ובשעיר ישבו החרים ונתתים לבני עשו: **[יב]** **יירשום.** לשון הוה, כלומר נתתי בהם כח שהיו מורישים אותם והולכים: **[טו]** **היתה בס.** למהר ולהמם בתוך ארבעים שנה שלא יגרמו לבניהם עוד להתעכב במדבר: **[טז]** **ויהי כאשר תמו וגו' .** וידבר ה' אלי וגו' . אבל משלוח המרגלים עד כאן לא נאמר בפרשה זו, וידבר, אלא ויאמר, ללמדך, שכל שלשים ושמונה שנה שהיו ישראל נזופים לא נתיחד עמו הדבור בלשון חבה פנים אל פנים וישוב הדעת, ללמדך, שאין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל: **אנשי המלחמה.** מבן עשרים שנה היוצאים בצבא: **[יח]** **[יט]** **אתה עבר היום את גבול מואב וגו' וקרבת מול בני עמון וגו' .** מכאן שארץ עמון לצד צפון: **[כ]** **ארץ רפאים תחשב.** ארץ רפאים נחשבת אף היא לפי שהרפאים ישבו בה לפנים, אבל לא זו היא שנתתי לאברהם: **[כג]** **והעוים היושבים בחצרים וגו' .** עוים מפלשתים הם, שעמהם הם נחשבים בספר יהושע, שנאמר (יהושע יג, ג) חמשת סרני פלשתים העזתי והאשדודי האשקלוני הגתי והעקרוני והעוים. ומפני השבועה שנשבע אברהם לאבימלך לא יכלו ישראל להוציא ארצם מידם, והבאתי עליהם כפתורים והשמידום וישבו תחתם, ועכשיו אתם מתרים לקחתה מידם: **[כה]** **תחת כל השמים.** למד שעמדה חמה למשה ביום מלחמת עוג ונודע הדבר תחת כל השמים: **[כו]** **ממדבר קדמות.** אף על פי שלא צוני המקום לקרא לסיחון לשלום, למדתי ממדבר סיני מן התורה שקדמה לעולם. כשבא הקדוש ברוך הוא לתנה לישראל חזר אותה על עשו וישמעאל, וגלוי לפניו שלא יקבלוה ואף על פי כן פתח להם בשלום, אף אני קדמתי את סיחון בדברי שלום. דבר אחר ממדבר קדמות, ממך למדתי שקדמת לעולםך בדברים. יכול היית לשלוח ברק אחד ולשרוף את המצריים, אלא שלחתי מן המדבר אל פרעה לאמר (שמות ה, א) שלח את עמי, במתון: **[כט]** **כאשר עשו לי בני עשו.** לא לענין לעבור את ארצם אלא לענין מכר אוכל ומים: **עד אשר אעבר את הירדן.** מוסב על אעברה בארצך: **[לא]** **החלתי תת לפניך.** כפה שר של אמוריים של מעלה תחת רגליו של משה והדריכו על צוארו: **[לב]** **ויצא סיחון.** לא שלח בשביל עוג לעזור לו, ללמדך שלא היו צריכים זה לזה: **[לג]** **ואת בניו.** בנו כתיב, שהיה לו בן גבור כמותו: **[לד]** **מתם.** אנשים. בבזת סיחון נאמר בזזנו לנו לשון בזה, שהיתה חביבה עליהם ובוזזים איש לו, וכשבאו לבזת עוג כבר היו שבעים ומלאים והיתה בזויה בעיניהם ומקרעין

ומשליכין בהמה ובגדים ולא נטלו כי אם כסף וזהב. לכך נאמר (דברים ג, ז) בזונו לנו, לשון בזיון. כך נדרש בספרי בפרשת (במדבר כה, א) וישב ישראל בשטים: **[לז] כל יד נחל יבק.** כל אצל נחל יבוק: **וכל אשר צוה ה' אלהינו.** שלא לכבוש, הנחנו:

דברים פרק-ג

[א] ונפן ונעל. כל צד צפון הוא עליה: **[ב] אל תירא אתו.** ובסיחון לא הצרך לומר אל תירא אתו, אלא מתירא היה משה שלא תעמוד לו זכות ששמש לאברהם שנאמר (בראשית יד, יג) ויבא הפליט, והוא עוג: **[ד] חבל ארגב.** מתרגמן בית פלך טרכונא. וראיתי תרגום ירושלמי, במגלת אסתר קורא פלטין טרכונין. למדתי חבל ארגוב הפרכיא, היכל מלך, כלומר שהמלכות נקראת על שמה. וכן את הארגוב דמלכים (מלכים ב' טו, כה) אצל היכל מלך, הרגו פקח בן רמליהו לפקחיה בן מנחם: **[ה] מערי הפרזי.** פרוזות ופתוחות בלא חומה, וכן (זכריה ב, ח) פרזות תשב ירושלם: **[ו] החרם.** לשון הוה [כמו] הלוך וכלות: **[ח] מיז.** מרשות: **[ט] צידנים יקראו לחרמון וגו'.** ובמקום אחר הוא אומר (דברים ד, מח) ועד הר שיאון הוא חרמון, הרי לו ארבעה שמות למה הצרכו לכתב, להגיד שבח ארץ ישראל, שהיו ארבע מלכיות מתפארות בכך, זו אומרת על שמי יקרא, וזו אומרת על שמי יקרא: **שניר.** הוא שלג בלשון אשכנז [שנע] ובלשון כנען: **[יא] מיתר הרפאים.** שהרגו אמרפל וחבריו בעשתרות קרנים והוא פלט מן המלחמה שנאמר (בראשית יד, יג) ויבא הפליט זהו עוג: **באמת איש.** באמת עוג: **[יב] ואת הארץ הזאת ירשנו בעת ההוא.** האמורה למעלה, (פסוק ח) מנחל ארנון ועד הר חרמון: **מערער אשר על נחל ארנון.** אינו מחבר לראשו של מקרא אלא לסופו, על נתתי לראובני ולגדי. אבל לענין ירשה עד הר חרמון היה: **[יג] ההוא יקרא ארץ רפאים.** היא אותה שנתתי לאברהם: **[טז] תוך הנחל וגבול.** כל הנחל ועוד מעבר לשפתו, כלומר עד ועד בכלל ויותר מכאן: **[יז] מכנרת.** מעבר הירדן המערבי הוא ונחלת בני גד מעבר הירדן המזרחי, ונפל בגורלם רוחב הירדן כנגדם ועוד מעבר שפתו עד כנרת וזהו שנאמר והירדן וגבול, הירדן ומעבר לו: **[יח] ואצו אתכם.** לבני ראובן ולבני גד היה מדבר: **לפני אחיכם.** הם היו הולכים לפני ישראל למלחמה, לפי שהיו גבורים, ואויבים נופלים לפניהם, שנאמר (דברים לג, כ) וטרף זרוע אף קדקד:

[כג] **ואתחנן**. אין חנון בכל מקום אלא לשון מתנת חנם. אף על פי שיש להם לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים, אין מבקשים מאת המקום אלא מתנת חנם. לפי שאמר לו (שמות לג, יט) וחנתי את אשר אחן, אמר לו בלשון ואתחנן. דבר אחר זה אחד מעשרה לשונות שנקראת תפלה, כדאיתא בספרי: **בעת ההיא**. לאחר שכבשתי ארץ סיחון ועוג דמיתי שמא התר הנדר: **לאמר**. זה אחד משלשה מקומות שאמר משה לפני המקום איני מניחך עד שתודיעני אם תעשה שאלתי אם לאו: **[כד]** **ה' אלהים**. רחום בדין: **אתה החלות להראות את עבדך**. פתח להיות עומד ומתפלל, אף על פי שנגזרה גזרה. אמר לו ממך למדתי, שאמרת לי (שמות לב, י) ועתה הניחה לי, וכי תופס הייתי בך, אלא לפתוח פתח, שבי תלוי להתפלל עליהם, כמו כן הייתי סבור לעשות עכשיו: **את גדלך**. זו מדת טובך וכן הוא אומר (במדבר יד, יז) ועתה יגדל נא כח ה': **ואת ידך**. זו ימינך, שהיא פשוטה לכל באי עולם: **החזקה**. שאתה כובש ברחמים את מדת הדין החזקה: **אשר מי אל וגו'**. אינך דומה למלך בשר ודם, שיש לו יועצין וסנקתדרין הממחין בידו כשרוצה לעשות חסד ולעבור על מדותיו, אתה אין מי ימחה בידך אם תמחול לי ותבטל גזרתך. ולפי פשוטו אתה החלות להראות את עבדך מלחמת סיחון ועוג, כדכתיב (דברים ב, לא) ראה החלתי תת לפניך, הראני מלחמת שלשים ואחד מלכים: **[כה]** **אעברה נא**. אין נא אלא לשון בקשה: **ההר הטוב הזה**. זו ירושלים: **והלבנון**. זה בית המקדש: **[כו]** **ויתעבר ה'**. נתמלא חמה: **למענכם**. בשבילכם, אתם גרמתם לי. וכן הוא אומר (תהלים קו, לב) ויקציפו על מי מריבה וירע למשה בעבורם: **רב לך**. שלא יאמרו הרב כמה קשה והתלמיד כמה סרבן ומפציר. דבר אחר רב לך הרבה מזה שמור לך, רב טוב הצפון לך: **[כז]** **וראה בעיניך**. בקשת ממני (פסוק כה) ואראה את הארץ הטובה, אני מראה לך את כלה שנאמר (דברים לד, א) ויראהו ה' את כל הארץ: **[כח]** **וצו את יהושע**. על הטרחות ועל המשאות ועל הריבות: **וחזקהו ואמצהו**. בדבריך, שלא ירך לבו לומר כשם שנענש רבי עליהם כך סופי לענש עליהם, מבטיחו אני כי הוא יעבור והוא ינחיל: **כי הוא יעבר**. אם יעבור לפניהם ינחלו, ואם לאו לא ינחלו. וכן אתה מוצא כששלח מן העם אל העי והוא ישב (יהושע ז, ה) ויכו מהם אנשי העי וגו' (שם ז, י), וכיון שנפל על פניו אמר לו קום לך. קם לך כתיב, אתה הוא העומד במקומך ומשלח את בני למלחמה, למה זה אתה נפל על פניך, לא כך אמרתי למשה רבך אם הוא עובר, עוברין, ואם לאו, אין עוברין: **[כט]** **ונשב בגיא וגו'**. ונצמדתם לעבודה זרה ואף על פי כן (דברים ד, א) ועתה ישראל שמע אל החקים והכל מחול לך ואני לא זכיתי למחל לי:

דברים פרק-ד

[ב] לא תספו. כגון חמש פרשיות בתפלין, חמשת מינין בלולב, וחמש ציציות, וכן ולא תגרעו: **[ו]** ושמרתם. זו משנה: ועשיתם. כמשמעו: כי הוא חכמתכם ובינתכם וגוי'. בזאת תחשבו חכמים ונבונים לעיני העמים: **[ח]** חקים ומשפטים צדיקים. הגונים ומקבלים: **[ט]** רק השמר לך וגוי' פן תשכח את הדברים. אז כשלא תשכחו אותם ותעשום על אמתתם תחשבו חכמים ונבונים ואם תעותו אותם מתוך שכחה תחשבו שוטים: **[י]** יום אשר עמדת. מוסב על מקרא שלמעלה ממנו אשר ראו עיניך, יום אשר עמדת בחורב אשר ראיתם את הקולות ואת הלפידים: ילמדון. ילפון, לעצמם: ילמדון. יאלפון, לאחרים: **[יד]** ואתי צוה ה' בעת ההוא ללמד אתכם. תורה שבעל פה: **[טז]** סמל. צורה: **[יט]** ופן תשא עיניך. להסתכל בדבר ולתת לב לשוב לטעות אחריהם: אשר חלק וגוי' לכל העמים. להאיר להם. דבר אחר לאלהות. לא מנען מלטעות אחריהם, אלא החליקם בדברי הבליהם לטרדם מן העולם. וכן הוא אומר (תהלים לו, ג) כי החליק אליו בעיניו למצא עונו לשנא: **[כ]** מכור. הוא כלי שמזקקים בו את הזהב: **[כא]** התאנף. נתמלא רוגז: על דבריכם. על אודותיכם על עסקיכם: **[כב]** כי אנכי מת וגוי' אינני עבר. מאחר שמת מהיכן יעבר, אלא אף עצמותי אינם עוברין: **[כג]** תמונת כל. תמונת כל דבר: אשר צוך ה'. אשר צוך עליו שלא לעשות: **[כד]** אל קנא. מקנא לנקום אנפרנמניט בלע"ז [חמה] מתחרה על רגזו להפרע מעובדי עבודה זרה: **[כה]** ונושנתם. רמז להם שיגלו ממנה לסוף שמונה מאות וחמשים ושתיים שנה, כמנין ונושנתם. והוא הקדים והגלם לסוף שמונה מאות וחמשים והקדים שתי שנים לנושנתם, כדי שלא יתקיים בהם (פסוק כו) כי אבד תאבדון וזהו שנאמר (דניאל ט, יד) וישקד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלהינו, צדקה עשה עמנו שמהר להביאה שתי שנים לפני זמנה: **[כו]** העידתי בכם. הנני מזמינם להיות עדים שהתריתי בכם: **[כז]** ועבדתם שם אלהים. כתרגומו. משאתם עובדים לעובדיהם כאלו אתם עובדים להם: **[לא]** לא ירפך. מלהחזיק בך בידיו. ולשון לא ירפך לשון לא יפעיל הוא, לא יתן לך רפיון, לא יפריש אותך מאצלו. וכן אחזתיו ולא ארפנו (שה"ש ג ד), שלא ננקד ארפנו. כל לשון רפיון מוסב על לשון מפעיל ומתפעל, כמו (מלכים ב' ד, כז) הרפה לה, תן לה רפיון (דברים ט, יד) הרף ממני, התרפה ממני: **[לב]** לימים ראשונים. על ימים ראשונים: ולמקצה השמים. וגם שאל לכל הברואים אשר מקצה אל קצה זהו פשוטו. ומדרשו, מלמד על קומתו של אדם שהיתה מן הארץ עד השמים והוא השעור עצמו אשר מקצה אל קצה: הנהיה כדבר הגדול הזה. ומהו הדבר הגדול, השמע עם וגוי': **[לד]** הנסה אלהים. הכי עשה נסים שום אלוה, לבא לקחת לו גוי' וגוי'. כל ההי"ן הללו תמיהות הן, לכך נקודות הן בחט"ף פת"ח, הנהיה, הנשמע, הנסה, השמע: במסות. על ידי נסיונות הודיעם גבורותיו, כגון (שמות ה, ה) התפאר עלי, אם אוכל לעשות כן, הרי זה נסיון: באותות. בסימנין להאמין שהוא שלוחו של מקום, כגון (שמות ד, ב) מה זה בידך: ובמופתים. הם נפלאות שהביא עליהם מכות מפלאות:

ובמלחמה. בים, שנאמר (שם יד, כה) כי ה' נלחם להם: **[לה]** **הראת.** כתרגומו אתחזיתא. כשנתן הקדוש ברוך הוא את התורה פתח להם שבעה רקיעים. וכשם שקרע את העליונים כך קרע את התחתונים. וראו שהוא יחידי, לכך נאמר אתה הראת לדעת: **[לז]** **ותחת כי אהב.** וכל זה תחת אשר אהב: **ויוצאך בפניו.** כאדם המנהיג בנו לפניו שנאמר (שמות יד, יט) ויסע מלאך האלהים ההולך וגו' וילך מאחריהם. דבר אחר ויוצאך בפניו בפני אבותיו, כמו שנאמר (תהלים עח, יב) נגד אבותם עשה פלא. ואל תתמה על שהזכירם בלשון יחיד, שהרי כתבם בלשון יחיד ויבחר בזרעו אחריו: **[לח]** **ממך מפניך.** סרסוהו ודרשהו להוריש מפניך גוים גדולים ועצומים ממך: **כיום הזה.** כאשר אתה רואה היום: **[מא]** **אז יבדיל.** נתן לב להיות חרד לדבר שיבדילם. ואף על פי שאינן קולטות עד שיבדלו אותן שבארץ כנען, אמר משה, מצוה שאפשר לקימה אקימנה: **בעבר הירדן מזרחה שמש.** באותו עבר שבמזרחו של ירדן: **מזרחה שמש.** לפי שהוא דבוק, נקודה רי"ש בחטף, מזרח של שמש, מקום זריחת השמש: **[מד]** **וזאת התורה.** זו שהוא עתיד לסדר אחר פרשה זו: **[מה]** **אלה העדת** וגו' **אשר דבר.** הם הם אשר דבר בצאתם ממצרים חזר ושנאה להם בערבות מואב: **[מז]** **אשר בעבר הירדן.** שהוא במזרח, שהעבר השני היה במערב:

דברים פרק-ה

[ג] **לא את אבתינו.** בלבד כרת ה' וגו' **כי אתנו:** **[ד]** **פנים בפנים.** אמר ר' ברכיה, כך אמר משה אל תאמרו אני מטעה אתכם על לא דבר, כדרך שהסרסור עושה בין המוכר ללוקח, הרי המוכר עצמו מדבר עמכם: **[ה]** **לאמר.** מוסב על (פסוק ד) דבר ה' עמכם בהר מתוך האש לאמר אנכי ה' וגו' ואנכי עומד בין ה' וביניכם: **[ז]** **על פני.** בכל מקום אשר אני שם וזהו כל העולם. דבר אחר כל זמן שאני קים. עשרת הדברות כבר פרשתים: **[יב]** **שמור.** ובראשונות הוא אומר (שמות כ) זכור. שניהם בדבור אחד ובתיבה אחת נאמרו ובשמיעה אחת נשמעו: **כאשר צוך.** קודם מתן תורה במרה: **[טו]** **וזכרת כי עבד היית וגו'.** על מנת כן פדאך שתהיה לו עבד ותשמר מצותיו: **[טז]** **כאשר צוך.** אף על כבוד אב ואם נצטוו במרה שנאמר (שמות טו, כה) שם שם לו חק ומשפט: **[יז]** **ולא תנאף.** אין לשון נאוף אלא באשת איש: **[יח]** **ולא תתאוה.** לא תרוג אף הוא לשון חמדה, כמו (בראשית ב, ט) נחמד למראה, דמתרגמן דמרגג למחזי: **[יט]** **ולא יסף.** מתרגמן ולא פסק. כי קולו חזק וקים לעולם. דבר אחר, ולא יסף, לא הוסיף להראות באותו פומבי: **[כד]** **ואת תדבר אלינו.** התשתם את כחי כנקבה שנצטערתי עליכם ורפיתם את ידי כי ראיתי שאינכם חרדים

להתקרב אליו מאהבה. וכי לא היה יפה לכם ללמוד מפי הגבורה ולא ללמוד ממני:

דברים פרק-ו

[ד] ה' אלהינו ה' אחד. ה' שהוא אלהינו עתה ולא אלהי האמות, הוא עתיד להיות ה' אחד, שנאמר (צפניה ג, ט) כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' ונאמר (זכריה יד, ט) ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד: **[ה]** **ואהבת**. עשה דבריו מאהבה. אינו דומה עושה מאהבה לעושה מיראה. העושה אצל רבו מיראה כשהוא מטריח עליו מניחו והולך לו: **בכל לבבך**. בשני יצריך. דבר אחר בכל לבבך, שלא יהיה לבך חלוק על המקום: **ובכל נפשך**. אפלו הוא נוטל את נפשך: **ובכל מאדך**. בכל ממונך יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לכך נאמר ובכל מאדך. דבר אחר ובכל מאדך בכל מדה ומדה שמודד לך בין במדה טובה בין במדת פרענות וכן דוד הוא אומר (תהלים קטז, יג) כוס ישועות אשא וגוי' (שם קטז, יג) צרה ויגון אמצא וגוי': **[ו]** **והיו הדברים האלה**. ומהו האהבה והיו הדברים האלה, שמתוך כך אתה מכיר בהקדוש ברוך הוא ומדבק בדרכיו: **אשר אנכי מצוך היום**. לא יהיו בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה, אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה. דיוטגמא, מצות המלך הבאה במכתב: **[ז]** **ושנתם**. לשון חדוד הוא, שיהיו מחדדים בפיו, שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם בו, אלא אמור לו מיד: **לבניך**. אלו התלמידים. מצינו בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים, שנאמר (דברים יד, א) בנים אתם לה' אלהיכם, ואומר (מלכים ב' ב, ג) בני הנביאים אשר בבית אל, וכן בחזקיהו שלמד תורה לכל ישראל וקראם בנים שנאמר (ד"ה ב' כט, יא) בני עתה אל תשלו. וכשם שהתלמידים קרויים בנים, שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם, כך הרב קרוי אב, שנאמר (מלכים ב' ב, א) אבי רכב ישראל וגוי': **ודברת בס**. שלא יהא עיקר דבורך אלא בס. עשם עיקר ואל תעשם טפל: **ובשכבך**. יכול אפלו שכב בחצי היום, תלמוד לומר ובקומך. יכול אפלו עמד בחצי הלילה, תלמוד לומר בשבתך בביתך ובלכתך בדרך. דרך ארץ דברה תורה, זמן שכיבה וזמן קימה: **[ח]** **וקשרתם לאות על ידך**. אלו תפלין שבזרוע: **והיו לטטפת בין עיניך**. אלו תפלין שבראש ועל שם מנין פרשיותיהם נקראו טטפת. טט בכתפי שמים, פת באפריקי שמים: **[ט]** **מזוזת ביתך**. מזוזת כתיב, שאין צריך אלא אחת: **ובשעריך**. לרבות שערי חצרות ושערי מדינות ושערי עירות: **[י]** **חצובים**. לפי שהיו מקום טרשין וסלעים נופל בו לשון חציבה: **[יא]** **מבית עבדים**. כתרגומו מבית עבדותא, ממקום שהייתם שם עבדים: **[יג]** **ובשמו תשבע**. אם יש בך כל המדות הללו, שאתה ירא את שמו ועובד אותו, אז בשמו תשבע, שמתוך שאתה ירא את שמו תהא זהיר בשבועתך, ואם לאו לא תשבע:

[יד] מאלהי העמים אשר סביבותיכם. הוא הדין לרחוקים, אלא לפי שאתה רואה את סביבותיך תועים אחריהם הצרך להזהיר עליהם ביותר: **[טז]** במסה. כשיצאו ממצרים שנסוהו במים, שנאמר (שמות יז, ז) היש ה' בקרבנו: **[יח]** הישר והטוב. זו פשרה, לפני משורת הדין: **[יט]** כאשר דבר. והיכן דבר (שמות כג, כז) והמתי את כל העם וגו': **[כ]** כי ישאלך בנד מחר. יש מחר שהוא אחר זמן:

דברים פרק-ז

[א] ונשל. לשון השלכה והתזה, וכן (דברים יט, ה) ונשל הברזל: **[ב]** לא תחנם. לא תתן להם חן. אסור לו לאדם לומר כמה נאה גוי זה. דבר אחר אל תתן להם חניה בארץ: **[ד]** כי יסיר את בנד מאחרי. בנו של גוי כשישא את בתך, יסיר את בנד אשר תלד לו בתך מאחרי. למדנו שבן בתך הבא מן הגוי קרוי בנד, אבל בן בנד הבא מן הגויה אינו קרוי בנד אלא בנה, שהרי לא נאמר על בתו לא תקח כי תסיר את בנד מאחרי: **[ה]** מזבחתיים. של בנין: מצבותם. אבן אחת: ואשיריהם. אילנות שעובדין אותן: ופסיליהם. צלמים: **[ז]** לא מרבכם. כפשוטו. ומדרשו לפי שאין אתם מגדילים עצמכם כשאני משפיע לכם טובה לפיכך חשקתי בכם: כי אתם המעט. הממעטין עצמכם, כגון אברהם, שאמר (בראשית יח, כז) ואנכי עפר ואפר, וכגון משה ואהרן שאמרו (שמות טז, ח) ונחנו מה, לא כנבוכדנצר שאמר (ישעיה יד, יד) אדמה לעליון, וסנחריב שאמר (שם לו, כ) מי בכל אלהי הארצות, וחירם שאמר (יחזקאל כח, ב) אל אני מושב אלהים ישבתי: כי אתם המעט. הרי כי משמש בלשון דהא: **[ח]** כי מאהבת ה'. הרי כי משמש בלשון אלא. לא מרבכם חשק ה' בכם, אלא מאהבת ה' אתכם: ומשמרו את השבועה. מחמת שמרו את השבועה: **[ט]** לאלף דור. ולהלן הוא אומר (דברים ה, ט) לאלפים, כאן שהוא סמוך אצל לשומרי מצותיו, העושין מיראה, הוא אומר לאלף, ולהלן שהוא סמוך אצל לאוהביו, העושין מאהבה, ששכרם יותר גדול, הוא אומר לאלפים: לאוהביו. אלו העושין מאהבה: ולשומרי מצותיו. אלו העושין מיראה: **[י]** ומשלם לשנאיו אל פניו. בחייו משלם לו גמולו הטוב כדי להאבידו מן העולם הבא: **[יא]** היום לעשותם. ולמחר לעולם הבא לטול שכרם:

עקב

פרשת

[יב] והיה עקב תשמעון. אם המצות הקלות שאדם דש בעקביו תשמעון:

ושמר ה' וגו' . ישמור לך הבטחתו : [יג] שגר אלפיך . ולדי בקרך , שהנקבה משגרת ממעיה : **ועשתרת צאנך . מנחם פרש אבירי בשן (תהלים כב, יג) , מבחר הצאן . כמו (בראשית יד, ה) עשתרות קרנים , לשון חזק . ואונקלוס תרגם ועדרי ענך . ורבותינו אמרו למה נקרא שם עשתרות שמעשירות את בעליהן : [יד] עקר . שאינו מוליד : [יז] **כי תאמר בלבבך** . על כרחך לשון דלמא הוא , שמא תאמר בלבבך מפני שהם רבים לא אוכל להורישם , אל תאמר כן , לא תירא מהם . ולא יתכן לפרשו באחת משאר לשונות של 'כיי' , שיפול עליו שוב לא תירא מהם : [יט] **המסות** . נסיונות : **והאותות** . כגון (שמות ד, ג) ויהי לנחש , (שמות ד, ט) והיו לדם ביבשת : **והמופתים** . המכות המפלאות : **והיז החזקה** . זה הדבר : **והזרוע הנטויה** . זה החרב של מכת בכורות : [כ] **הצרעה** . מין שרץ העוף , שהיתה זורקת בהם מרה ומסרסתן ומסמאה את עיניהם בכל מקום שהיו נסתרים שם : [כב] **פן תרבה עליך חית השדה** . והלא אם עושין רצונו של מקום אין מתיראין מן החיה , שנאמר (איוב ה, כג) וחית השדה השלמה לך , אלא גלוי היה לפניו שעתידין לחטוא : [כג] **והמס** . נקוד קמ"ץ כלו , לפי שאין מ"ם אחרונה מן היסוד , והרי הוא כמו והם אותם . אבל (ישע"י כח, כח) והמס גלגל עגלתו , כלו יסוד . לפיכך חציו קמ"ץ וחציו פת"ח , כשאר פעל של שלש אותיות :**

דברים פרק-ח

[א] **כל המצוה** . כפשוטו . ומדרש אגדה אם התחלת במצוה גמור אותה , שאינה נקראת אלא על שם הגומרה , שנאמר (יהושע כד, לב) ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם , והלא משה לבדו נתעסק בהם להעלותם , אלא לפי שלא הספיק לגמרה וגמרוה ישראל , נקראת על שם : [ב] **התשמר מצותיו** . שלא תנסהו ולא תהרהר אחריו : [ד] **שמלתך לא בלתה** . ענני כבוד היו שפים בכסותם ומגהצים אותם כמין כלים מגוהצים , ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם , כלבוש הזה של חומט שגדל עמו : **לא בצקה** . לא נפחה כבצק , כדרך הולכי יחף שרגליהם נפוחות : [ח] **זית שמן** . זיתים העושים שמן :

דברים פרק-ט

[א] גדלים ועצמים ממך. אתה עצום, והם עצומים ממך: **[ד]** אל תאמר בלבבך. צדקתי ורשעת הגוים גרמו: **[ה]** לא בצדקתך וגוי אתה בא לרשת וגוי כי ברשעת הגוים. הרי כי משמש בלשון אלא: **[ט]** ואשב בהר. אין ישיבה אלא לשון עכבה: **[יא]** לחת. לחת כתיב, ששתיהם שוות: **[יח]** ואתנפל לפני ה' כראשנה ארבעים יום. שנאמר (שמות לב, ל) ועתה אעלה אל ה' אולי אכפרה. באותה עליה נתעכבתי ארבעים יום. נמצאו כלים בעשרים ותשעה באב. שהוא עלה בשמונה עשר בתמוז, בו ביום נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל ואמר לו למשה (דברים י, א) פסל לך שני לוחות, עשה עוד ארבעים יום, נמצאו כלים ביום הכפורים. בו ביום נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל בשמחה ואמר לו למשה (במדבר יד, כ) סלחתי כדברך. לכך הקבע למחילה ולסליחה. ומנין שנתרצה ברצון שלם, שנאמר בארבעים של לוחות אחרונות ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים (דברים י, י), מה הראשונים ברצון אף אחרונים ברצון, אמור מעתה אמצעיים היו בכעס: **[כ]** ובאהרן התאנף ה'. לפי ששמע לכם: להשמידו. זה כלוי בנים. וכן הוא אומר (עמוס ב, ט) ואשמיד פריו ממעל: ואתפלל גם בעד אהרן. והועילה תפילתי לכפר מחצה, ומתו שנים ונשארו השנים: **[כא]** טחון. לשון הוה כמו (בראשית כו, יג) הלוך וגדל: **[כה]** ואתנפל וגוי. אלו הן עצמם האמורים למעלה (פסוק יח) וכפלן כאן, לפי שכתוב כאן סדר תפלתו, שנאמר (פסוק כו) ה' אלהים אל תשחת עמך וגו':

דברים פרק-י

[א] בעת ההוא. לסוף ארבעים יום נתרצה לי ואמר לי פסל לך, ואחר כך ועשית לך ארון עץ, ואני עשיתי ארון תחלה, שכשאבוא והלחות בידי היכן אתנם. ולא זה הוא הארון שעשה בצלאל, שהרי משכן לא נתעסקו בו עד לאחר יום הכפורים, כי ברדתו מן ההר צוה להם על מלאכת המשכן, ובצלאל עשה משכן תחלה ואחר כך ארון וכלים, נמצא זה ארון אחר היה. וזהו שהיה יוצא עמהם למלחמה. ואותו שעשה בצלאל לא יצא למלחמה אלא בימי עלי, ונענשו עליו ונשבה: **[ו]** ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה. מה ענין זה לכאן. ועוד, וכי מבארות בני יעקן נסעו למוסרה, והלא ממוסרות באו לבני יעקן, שנאמר (במדבר לג, לא) ויסעו ממוסרות וגו'. ועוד, שם מת אהרן, והלא בהר ההר מת, צא וחשוב ותמצא שמונה מסעות ממוסרה להר ההר. אלא, אף זו מן התוכחה, ועוד זאת עשיתם כשמת אהרן בהר ההר לסוף ארבעים שנה ונסתלקו ענני כבוד, יראתם לכם ממלחמת מלך ערד ונתתם ראש לחזור למצרים, וחזרתם לאחוריכם שמונה מסעות עד בני יעקן ומשם למוסרה, שם נלחמו בכם בני לוי והרגו מכם ואתם מהם, עד שהחזירו אתכם בדרך

חזרתכם, ומשם חזרתם הגדגדה הוא חור הגדגד : [ז](#) **ומן הגדגדה וגוי** .
ובמוסרה עשיתם אבל כבד על מיתתו של אהרן שגרמה לכם זאת, ונדמה
לכם כאלו מת שם. וסמך משה תוכחה זו לשבירת הלוחות, לומר שקשה
מיתתן של צדיקים לפני הקדוש ברוך הוא, כיום שנשתברו בו הלוחות.
ולהודיעך שהקשה לו מה שאמרו (במד' יד, ד) נתנה ראש לפרוש ממנו, כיום
שעשו בו את העגל : [ח](#) **בעת ההוא הבדיל ה' וגוי** . מוסב לענין הראשון :
בעת ההוא. בשנה הראשונה לצאתכם ממצרים וטעיתם בעגל ובני לוי לא
טעו, הבדילם המקום מכם. וסמך מקרא זה לחזרת בני יעקן לומר שאף
בזו לא טעו בה בני לוי, אלא עמדו באמונתם : **לשאת את ארון**. הלויים :
לעמד לפני ה' לשרתו ולברך בשמו. הכהנים, והוא נשיאת כפים : [ט](#) **על**
כן לא היה ללוי חלק. לפי שהבדלו לעבודת מזבח ואינן פנויין לחרוש
ולזרוע : **ה' הוא נחלתו**. נוטל פרס מזמן מבית המלך : [י](#) **ואנכי עמדתי**
בהר. לקבל הלוחות האחרונות. ולפי שלא פרש למעלה כמה עמד בהר
בעליה אחרונה זו, חזר והתחיל בה : **כימים הראשונים**. של לוחות
הראשונות, מה הם ברצון אף אלו ברצון. אבל האמצעיים שעמדתי שם
להתפלל עליכם היו בכעס : [יא](#) **ויאמר ה' אלי וגוי** . אף על פי שסרתם
מאחריו וטעיתם בעגל, אמר לי (שמות לב, לד) לך נחה את העם : [יב](#) **ועתה**
ישראל. אף על פי שעשיתם כל זאת, עודנו רחמיו וחבתו עליכם, ומכל מה
שחטאתם לפניו אינו שואל מכם כי אם ליראה וגוי : **כי אם ליראה וגוי** .
רבותינו דרשו מכאן, הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים : [יג](#) **לשמר את**
מצות ה'. ואף היא לא לחנם, אלא לטוב לך, שתקבלו שכר : [יד](#) **הן לה'**
אלהיך. הכל, ואף על פי כן רק באבותיך חשק ה' מן הכל : [טו](#) **בכם**. כמו
שאתם רואים אתכם חשוקים מכל העמים היום הזה : [טז](#) **ערלת**
לבבכם. אוטם לבבכם וכסויו : [יז](#) **ואדני האדנים**. לא יוכל שום אדון
להציל אתכם מידו : **לא ישא פנים**. אם תפרקו עלו : **ולא יקח שחד**. לפיסו
בממון : [יח](#) **עשה משפט יתום ואלמנה**. הרי גבורה, ואצל גבורתו אתה
מוצא ענותנותו : **ואהב גר לתת לו לחם ושמלה**. ודבר חשוב הוא זה, שכל
עצמו של יעקב אבינו על זה נתפלל, (בראשית כח, כ) ונתן לי לחם לאכל ובגד
ללבש : [יט](#) **כי גרים הייתם**. מוס שבך אל תאמר לחברך : [כ](#) **את ה'**
אלהיך תירא. ותעבוד לו ותדבק בו, ולאחר שיהיו בך כל המדות הללו,
אז בשמו תשבע :

דברים פרק-יא

[ב](#) **וידעתם היום**. תנו לב לדעת ולהבין ולקבל תוכחתי : **כי לא את**
בניכם. אני מדבר עכשיו שיוכלו לומר אנו לא ידענו ולא ראינו בכל זה :
[ג](#) **בקרוב כל ישראל**. כל מקום שהיה אחד מהם בורח, הארץ נבקעת
מתחתיו ובוולעתו, אלו דברי רבי יהודה. אמר לו רבי נחמיה, והלא כבר

נאמר (במדבר טז, לב) ותפתח הארץ את פיה, ולא פיותיה. אמר לו, ומה אני מקים בקרב כל ישראל. אמר לו שנעשית הארץ מדרון כמשפך, וכל מקום שהיה אחד מהם [בורח], היה מתגלגל ובא עד מקום הבקיעה: **ואת כל היקום אשר ברגליהם**. זה ממונו של אדם שמעמידו על רגליו: **[זז] כי עיניכם הראת**. מוסב על מקרא האמור למעלה, (פסוק ב) כי לא את בניכם אשר לא ידעו וגוי כי אם עמכם אשר עיניכם הרואות וגוי: **[זי] לא כארץ מצרים הוא**. אלא טובה המנה. ונאמרה הבטחה זו לישראל ביציאתם ממצרים, שהיו אומרים שמא לא נבוא אל ארץ טובה ויפה כזו. יכול בגנותה הכתוב מדבר, וכך אמר להם, לא כארץ מצרים היא, אלא רעה המנה, תלמוד לומר (במדבר יג, כב) וחברון שבע שנים נבנתה וגוי, אדם אחד בנאן, וחם בנה צוען למצרים בנו, וחברון לכנען. דרך ארץ אדם בונה את הנאה ואחר כך בונה את הכעור שפסלתו של ראשון, הוא נותן בשני. ובכל מקום, החביב קודם. הא למדת שחברון יפה מצוען, ומצרים משבחת מכל הארצות, שנאמר (בראשית יג, י) כגן ה' כארץ מצרים, וצוען שבח מצרים היא, שהיתה מקום מלכות, שכן הוא אומר (ישעיה ל, ד) כי היו בצוען שריו. וחברון פסלתה של ארץ ישראל, לכך הקצוה לקבורת מתים, ואף על פי כן היא יפה מצוען. ובמסכת כתבות (ק"ב, א) דרשו בענין אחר, אפשר אדם בונה בית לבנו הקטן ואחר כך לבנו הגדול, אלא שמבנה על אחד משבעה בצוען: **אשר יצאתם משם**. אפלו ארץ רעמסס [וארץ גושן] אשר ישבתם בה והיא במיטב ארץ מצרים שנאמר (בראשית מז, יא) במיטב הארץ וגוי, אף היא אינה כארץ ישראל: **והשקית ברגלך**. ארץ מצרים היתה צריכה להביא מים מנילוס ברגלך ולהשקותה וצריך אתה לנדד משינתך ולעמול, והנמוך שותה ולא הגבוה, ואתה מעלה המים מן הנמוך לגבוה. אבל זו (פסוק יא) למטר השמים תשתה מים. אתה ישן על מטתך, והקדוש ברוך הוא משקה נמוך וגבוה, גלוי ושאינו גלוי, כאחת: **כגן הירק**. שאין די לו בגשמים ומשקין אותו ברגל ובכתף: **[יא] ארץ הרים ובקעת**. משבח ההר מן המישור, שהמישור, בבית כור אתה זורע כור, אבל ההר בבית כור ממנו חמשת כורין, ארבע מארבע שפועיו, ואחד בראשו: **ובקעת**. הן מישור: **[יב] אשר ה' אלהיך דרש אתה**. והלא אף כל הארצות הוא דורש, שנאמר (איוב לח, כו) להמטיר על ארץ לא איש, אלא כביכול אינו דורש אלא אותה, ועל ידי אותה דרישה שדורשה דורש את כל הארצות עמה: **תמיד עיני ה' אלהיך בה**. לראות מה היא צריכה ולחדש לה גזרות, עתים לטובה עתים לרעה וכו', כדאיתא בראש השנה (יז, ב): **מרשית השנה**. מראש השנה נדון מה יהא בסופה: **[יג] והיה אם שמע**. והיה, מוסב על האמור למעלה, (פסוק יא) למטר השמים תשתה מים: **והיה אם שמע תשמעו**. אם שמע בישן תשמעו בחדש. וכן (דברים ח, יט) והיה אם שכח תשכח, אם התחלת לשכח, סופך שתשכח כלה, שכן כתיב במגלה אם תעזבני יום, יומים אעזבך [במגילת חסידים] (ספרי מו): **מצוה אתכם היום**. שיהיו עליכם חדשים, כאלו שמעתם בו ביום: **לאהבה את ה'**. שלא תאמר הרי אני לומד בשביל שאהיה עשיר, בשביל שאקרא רב, בשביל שאקבל שכר. אלא כל מה שתעשו עשו מאהבה וסוף הכבוד לבא: **ולעבדו בכל לבבכם**. עבודה שהיא בלב. וזו היא תפלה, שהתפלה קרויה

עבודה, שנאמר (דניאל ו, יז) אלהך די אנת פלח לה בתדירא, וכי יש פלחן בבבל, אלא על שהיה מתפלל, שנאמר (שם ו, יא) וכיון פתיחן לה ונני . וכן בדוד הוא אומר (תהלים קמא, ב) תכון תפלתי קטרת לפניך : **בכל לבנכם ובכל נפשכם**. והלא כבר הזהיר על כך (דברים ו, ה) בכל לבבך ובכל נפשך, אלא, אזהרה ליחיד אזהרה לצבור : **[יז]** **ונתתי מטר ארצכם**. עשיתם מה שעליכם, אף אני אעשה מה שעלי : **בעתו**. בלילות שלא יטריחו אתכם. דבר אחר בעתו, בלילי שבתות שהכל מצויין בבתיים : **יורה**. היא רביעה הנופלת לאחר הזריעה שמרוה את הארץ ואת הזרעים : **ומלקוש**. רביעה היורדת סמוך לקציר למלאות התבואה בקשיה. ולשון מלקוש, דבר המאוחר. כדמתרגמינן (בראשית ל, מב) והיה העטופים ללבן, לקישיא. דבר אחר לכך נקראת מלקוש שיורדת על המלילות ועל הקשין : **ואספת דגנך**. אתה תאספנו אל הבית ולא אויביך. כענין שנאמר (ישעיי סב, ח. ט) אם אתן את דגנך ונני כי מאספיו יאכלהו, ולא כענין שנאמר (שופטים ו, ג) והיה אם זרע ישראל ונני : **[טו]** **ונתתי עשב בשדך**. שלא תצטרך להוליכה למדבריות. דבר אחר שתהיה גוזז תבואתך כל ימות הגשמים ומשליך לפני בהמתך ואתה מונע ידך ממנה שלשים יום קודם לקציר ואינה פוחתת מדגנה : **ואכלת ושבעת**. הרי זו ברכה אחרת, שתהא ברכה מצויה בפת בתוך המעים : **[טז]** **השמרו לכם**. כיון שתהיו אוכלים ושבעים, השמרו לכם שלא תבעטו, שאין אדם מורד בהקדוש ברוך הוא אלא מתוך שביעה, שנאמר (דברים ח, יב. יד) פן תאכל ושבעת ובקרך וצאנך ירבין, מה הוא אומר אחריו, ורם לבבך ושכחת : **וסרתם**. לפרוש מן התורה ומתוך כך ועבדתם אלהים אחרים. שכיון שאדם פורש מן התורה הולך ומדבק בעבודה זרה. וכן דוד אמר (שמואל א' כו, יט) כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבד ונני , ומי אמר לו כן, אלא כיון שאני מגרש מלעסוק בתורה, הריני קרוב לעבוד אלהים אחרים : **אלהים אחרים**. שהם אחרים לעובדיהם, צועק אליו ואינו עושהו, נמצא עשוי לו כנכרי : **[יז]** **את יבולה**. אף מה שאתה מוביל לה, כענין שנאמר (חגי א, ו) זרעתם הרבה והבא מעט : **ואבדתם מהרה**. על כל שאר היסורין אגלה אתכם מן האדמה, שגרמה לכם לחטוא. משל למלך ששלח בנו לבית המשתה והיה יושב ומפקידו [ומפקדו] אל תאכל יותר מצרכך שתבא נקי לביתך, ולא השגיח הבן ההוא. אכל ושתה יותר מצרכו והקיא וטנף את כל בני המסבה. נטלוהו בידי וברגליו וזרקוהו אחורי פלטרין [פלטרין] : **מהרה**. איני נותן לכם ארכא. ואם תאמרו והלא נתנה ארכא לדור המבול, שנאמר (בראשית ו, ג) והיו ימיו מאה ועשרים שנה, דור המבול לא היה להם ממי ללמוד ואתם יש לכם ממי ללמוד : **[יח]** **ושמתם את דברי**. אף לאחר שתגלו היו מצינים במצות, הניחו תפלין, עשו מזוזות כדי שלא יהיו לכם חדשים כשתחזרו. וכן הוא אומר (ירמיה לא, כ) הציבי לך צינים : **[יט]** **לדבר בס**. משעה שהבן יודע לדבר, למדהו תורה צוה לנו משה (דברים לג, ד) , שיהא זה למוד דבורו. מכאן אמרו, כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מסיח עמו בלשון הקדש ומלמדו תורה, ואם לא עשה כן הרי הוא כאלו קוברו, שנאמר ולמדתם אתם את בניכם לדבר בס ונני למען ירבו ימיכם וימי בניכם : **[כא]** **למען ירבו ימיכם וימי בניכם**. אם עשיתם כן ירבו,

ואם לאו לא ירבו, שדברי תורה נדרשין מכלל לאו הן, ומכלל הן לאו: **לתת להם**. לתת לכם אין כתיב כאן, אלא לתת להם, מכאן נמצינו למדים תחית המתים מן התורה: **[כב]** **שמר תשמרון**. אזהרת שמירות הרבה להזהר בתלמודו שלא ישתכח: **ללכת בכל דרכיו**. הוא רחום ואתה תהא רחום, הוא גומל חסדים ואתה גמול חסדים: **ולדבקה בו**. אפשר לומר כן, והלא אש אוכלה הוא, אלא הדבק בתלמידים ובחכמים ומעלה אני עליך כאלו נדבקת בו: **[כג]** **והוריש ה'**. עשיתם מה שעליכם אף אני אעשה מה שעלי: **ועצמים מכם**. אתם גבורים, והם גבורים מכם, שאם לא שישראל גבורים, מה השבח שמשבח את האמוריים לומר ועצמים מכם, אלא אתם גבורים משאר אמות והם גבורים מכם: **[כה]** **לא יתיצב איש וגוי**. אין לי אלא איש, אמה ומשפחה ואשה בכשפיה מנין, תלמוד לומר לא יתיצב מכל מקום. אם כן מה תלמוד לומר איש, אפלו כעוג מלך הבשן: **פחדכם ומוראכם**. והלא פחד הוא מורא, אלא פחדכם על הקרובים ומוראכם על הרחוקים. פחד לשון בעיתת פתאום. מורא לשון דאגה מימים רבים: **כאשר דבר לכם**. והיכן דבר (שמות כג, כז) את אימתי אשלח לפניך וגו' :

ראה

פרשת

[כו] **ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה וקללה**. האמורות בהר גרזים ובהר עיבל: **[כז]** **את הברכה**. על מנת אשר תשמעו: **[כח]** **מן הדרך אשר אנכי מצוה אתכם היום ללכת וגוי**. הא למדת שכל העובד עבודה זרה הרי הוא סר מכל הדרך שנצטוו ישראל. מכאן אמרו כל המודה בעבודה זרה ככופר בכל התורה כלה: **[כט]** **ונתתה את הברכה**. כתרגומו ית מברכיא, את המברכים: **על הר גרזים**. כלפי הר גרזים, הופכין פניהם ופתחו בברכה, ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו'. כל הארורים שבפרשה אמרו תחלה בלשון ברוך, ואחר כך הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה: **[ל]** **הלא המה**. נתן בהם סימן: **אחרי**. אחרי העברת הירדן הרבה והלאה למרחוק. וזהו לשון אחרי. כל מקום שנאמר אחרי, מפלג הוא: **דרך מבוא השמש**. להלן מן הירדן לצד מערב. וטעם המקרא מוכיח שהם שני דברים, שננקדו בשני טעמים, אחרי, נקוד בפשטא, ודרך, נקוד במשפל והוא דגש, ואם היה אחרי דרך, דבור אחד, היה נקוד אחרי, במשרת, בשופר הפוך, ודרך, בפשטא ורפה: **מול הגלגל**. רחוק מן הגלגל: **אלוני מרה**. שכם הוא, שנאמר (בראשית יב, ו) עד מקום שכם עד אלון מרה: **[לא]** **כי אתם עברים את הירדן וגו'**. נסים של ירדן יהיו סימן בידכם שתבואו ותירשו את הארץ:

דברים פרק-יב

[ב] **אבד תאבדון**. אבד ואחר כך תאבדון מכאן לעוקר עבודה זרה שצריך לשרש אחריה: **את כל המקומות אשר עבדו שם וגו'**. ומה תאבדון מהם, את אלהיהם אשר על ההרים: **[ג]** **מזבח**. של אבנים הרבה: **מצבה**. של אבן אחת, והוא בימוס ששנויה במשנה (ע"ז מז, ב) אבן שחצבה מתחלתה לבימוס: **אשרה**. אילן הנעבד: **ואבדתם את שמים**. לכנות להם שם לגנאי, בית גליא קורין לה בית כריא, עין כל עין קוץ: **[ד]** **לא תעשון כן**. להקטיר לשמים בכל מקום (פסוק ה), כי אם במקום אשר יבחר. דבר אחר ונתצתם את מזבחתם ואבדתם את שמים לא תעשון כן, אזהרה למוחק את השם ולנותץ אבן מן המזבח או מן העזרה. אמר רבי ישמעאל וכי תעלה על דעתך שישראל נותצין את המזבחות, אלא שלא תעשו כמעשיהם, ויגרמו עונותיכם למקדש אבותיכם שיחרב: **[ה]** **לשכנו תדרשו**. זה משכן שילה: **[ו]** **וזבחיכם**. שלמים של חובה: **מעשרתיכם**. מעשר בהמה ומעשר שני לאכול לפני מן החומה: **תרומת ידכם**. אלו הבכורים, שנאמר בהם (דברים כו, ד) ולקח הכהן הטנא מידך: **ובכורות בקרכם**. לתתם לכהן ויקריבם שם: **[ז]** **אשר ברכך ה'**. לפי הברכה הבא: **[ח]** **לא תעשון ככל אשר אנחנו עשים וגו'**. מוסב למעלה (דברים יא, לא) על כי אתם עברים את הירדן ונני כשתעברו את הירדן, מיד מתרים אתם להקריב בבמה, כל ארבע עשרה שנה של כבוש וחלוק, ובבמה לא תקריבו כל מה שאתם מקריבים פה היום במשכן, שהוא עמכם ונמשח והוא כשר להקריב בו חטאות ואשמות נדרים ונדבות, אבל בבמה אין קרב אלא הנדר והנדב. וזהו איש כל הישר בעיניו, נדרים ונדבות שאתם מתנדבים על ידי שיישר בעיניכם להביאם ולא על ידי חובה, אותם תקריבו בבמה: **[ט]** **כי לא באתם**. כל אותן ארבע עשרה שנה: **אל המנוחה**. זו שילה: **הנחלה**. זו ירושלים: **עד עתה**. כמו עדין: **[י]** **ועברתם את הירדן וישבתם בארץ**. משתחלקו ויהא כל אחד מכיר את חלקו ואת שבטו: **והניח לכם**. לאחר כבוש וחלוק ומנוחה (שופטים ג, א) מן הגוים אשר הניח ה' לנסות בם את ישראל. ואין זאת אלא בימי דוד, אז: **[יא]** **והיה המקום וגו'**. בנו לכם בית הבחירה בירושלים. וכן הוא אומר בדוד (שמואל ב' ז, א. ב) ויהי כי ישב המלך בביתו, והי הניח לו מסביב מכל אויביו. ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים, וארון האלהים ישב בתוך היריעה: **שמה תביאו וגו'**. למעלה אמרו (פסוק ו) לענין שילה וכאן אמור לענין ירושלים, ולכך חלקם הכתוב, לתן התר בין זו לזו, משחרבה שילה ובאו לנוב, וחרבה נוב ובאו לגבעון, היו הבמות מתרות עד שבאו לירושלים: **מבחר נדריכם**. מלמד שיביאו מן המבחר: **[יג]** **השמר לך**. לתן לא תעשה על הדבר. **בכל מקום אשר תראה**. אשר יעלה בלבך, אבל אתה מקריב על פי נביא, כגון אליהו בהר הכרמל: **[יד]** **באחד שבטיך**. בחלקו של בנימין. ולמעלה הוא אומר (פסוק ה) מכל שבטיכם. הא כיצד, כשקנה דוד את הגרון מארונה היבוסי גבה הזהב מכל השבטים, ומכל מקום הגרן בחלקו של

בנימין היה: **[טו]** רק בכל אות נפשך. במה הכתוב מדבר, אם בבשר תאווה להתירה להם בלא הקרבת אמורים, הרי הוא אומר במקום אחר (פסוק כ) כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך וגו' ואמרת אכלה בשר וגו', במה זה מדבר, בקדשים שנפל בהם מום, שיפדו ויאכלו בכל מקום. יכול יפדו על מום עובר, תלמוד לומר רק: **תזבח ואכלת**. אין לך בהם התר גזה וחלב, אלא אכילה על ידי זביחה: **הטמא והטהור**. לפי שבאו מכח קדשים, שנאמר בהם (ויקרא ז, יט) והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל, הצרך להתיר בו, שטמא וטהור אוכלין בקערה אחת: **כצבי וכאיל**. שאין קרבן בא מהם: **כצבי וכאיל**. לפטרן מן הזרוע והלחיים והקבה: **[טז]** רק הדם לא תאכלו. אף על פי שאמרת שאין לך בו זריקת דם במזבח, לא תאכלנו: **תשפכנו כמים**. לומר לך שאין צריך כסוי. דבר אחר הרי הוא כמים להכשיר את הזרעים: **[יז]** לא תוכל. בא הכתוב לתן לא תעשה על הדבר. רבי יהושע בן קרחה אומר יכול אתה, אבל אינך רשאי, כיוצא בו (יהושע טו, סג) ואת היבوسی יושבי ירושלים לא יכלו בני יהודה להורישם, יכולים היו, אלא שאינן רשאים, לפי שכרת להם אברהם ברית כשלקח מהם מערת המכפלה. ולא יבוסים היו אלא חתיים היו, אלא על שם העיר ששמה יבוס [נקראים יבוסים]. כך מפורש בפרקי דרבי אליעזר. והוא שנאמר (שמואל ב' ה, ו) כי אם הסירך העורים והפסחים, צלמים שכתבו עליהם את השבועה: **ובכרת בקרך**. אזהרה לכהנים: **ותרומת ידך**. אלו הבכורים: **[יח]** לפני ה'. לפנים מן החומה: **והלוי אשר בשעריך**. אם אין לך לתת לו מחלקו, כגון מעשר ראשון, תן לו מעשר עני. אין לך מעשר עני, הזמינהו על שלמיד: **[יט]** השמר לך. לתן לא תעשה על הדבר: **על אדמתך**. אבל בגולה אינך מזהר עליו יותר מעניי ישראל: **[כ]** כי ירחיב וגו'. למדה תורה דרך ארץ, שלא יתאווה אדם לאכול בשר, אלא מתוך רחבת ידים ועושר: **בכל אות נפשך וגו'**. אבל במדבר נאסר להם בשר חלין, אלא אם כן מקדישה ומקריבה שלמים: **[כא]** כי ירחק ממך המקום. ולא תוכל לבוא ולעשות שלמים בכל יום כמו עכשיו שהמשכן הולך עמכם: **וזבחת וגו' כאשר צויתך**. למדנו שיש צווי בזביחה היאך ישחוט, והן הלכות שחיטה שנאמרו למשה בסיני: **[כב]** אך כאשר יאכל את הצבי וגו'. אינך מזהר לאכול בטהרה. אי מה צבי ואיל חלבן מתר, אף חלין חלבן מתר, תלמוד לומר אך: **[כג]** רק חזק לבלתי אכל הדם. ממה שנאמר חזק אתה למד שהיו שטופים בדם לאכלו, לפיכך הצרך לומר חזק, דברי רבי יהודה. רבי שמעון בן עזאי אומר, לא בא הכתוב אלא להזהירך וללמדך עד כמה אתה צריך להתחזק במצות, אם הדם, שהוא קל להשמר ממנו, שאין אדם מתאווה לו, הצרך לחזקך באזהרתו, קל וחמר לשאר מצות: **ולא תאכל הנפש עם הבשר**. אזהרה לאבר מן החי: **[כד]** לא תאכלנו. אזהרה לדם התמצית: **[כה]** לא תאכלנו. אזהרה לדם האיברים: **למען ייטב לך וגו'**. צא ולמד מתן שכרן של מצות, אם הדם שנפשו של אדם קצה ממנו, הפורש ממנו זוכה לו ולבניו אחריו, קל וחמר לגזל ועריות שנפשו של אדם מתאווה להם: **[כו]** רק קדשיך. אף על פי שאתה מתר לשחוט חלין, לא התרתי לך לשחוט את הקדשים ולאכלן בשעריך בלא הקרבה, אלא הביאם לבית הבחירה: **[כז]** ועשית עלתיך. אם עולות הם תן הבשר

והדם על גבי המזבח, ואם זבחי שלמים הם, דם זבחיך ישפך על המזבח תחלה ואחר כך והבשר תאכל. ועוד דרשו רבותינו (פסוק כו), רק קדשיך בא ללמד על הקדשים שבחוצה לארץ וללמד על התמורות ועל ולדות קדשים שיקריבו: **[כח] שמר**. זו משנה שאתה צריך לשמרה בבטןך שלא תשכח. כענין שנאמר (משלי כב) כי נעים כי תשמרם בבטןך, ואם שנית אפשר שתשמע ותקיים, הא כל שאינו בכלל משנה אינו בכלל מעשה: **את כל הדברים**. שתהא חביבה עליך מצוה קלה כמצוה חמורה: **הטוב**. בעיני השמים: **והישר**. בעיני אדם: **[ל] פן תנקש**. אנקלוס תרגם לשון מוקש. ואני אומר שלא חש לדקדק בלשון, שלא מצינו נויין בלשון יוקש ואפלו ליסוד הנופל ממנו, אבל בלשון טרוף וקשקוש מצינו נויין (דניאל ה, ו) וארכבתה דא לדא נקשן. ואף זה אני אומר, פן תנקש אחריהם פן תטרף אחריהם להיות כרוך אחר מעשיהם, וכן (תהלים קט, יא) ינקש נושה לכל אשר לו, מקלל את הרשע להיות עליו נושים רבים והיו מחזירין ומנקשין אחר ממונו: **אחרי השמדם מפניך**. אחר שתראה שאשמידם מפניך, יש לך לתת לב מפני מה נשמדו אלו, מפני מעשים מקלקלים שבידיהם, אף אתה לא תעשה כן שלא יבואו אחרים וישמידוך: **איכה יעבדו**. לפי שלא ענש על עבודת אלילים אלא על זבוח וקטור ונסוך והשתחואה, כמו שכתוב (שמות כב, יט) בלתי לה' לבדו, דברים הנעשים לגבוה, בא ולמדך כאן, שאם דרכה של עבודה זרה לעבדה בדבר אחר, כגון פוער לפעור, וזורק אבן למרקוליס, זו היא עבודתה וחיב. אבל זבוח וקטור ונסוך והשתחואה, אפלו שלא כדרכה חיב: **[לא] כי גם את בניהם**. גם, לרבות את אבותיהם ואמותיהם. אמר ר' עקיבא אני ראיתי נכרי שכפתו לאביו לפני כלבו ואכלו:

דברים פרק-יג

[א] את כל הדבר. קלה כחמורה: **תשמרו לעשות**. לתן לא תעשה על עשה האמורים בפרשה. שכל השמר לשון לא תעשה הוא, אלא שאין לוקין על השמר של עשה: **לא תסף עליו**. חמשה טוטפות בתפלין, חמשה מינין בלולב, ארבע ברכות בברכת כהנים: **[ב] ונתן אליך אות**. בשמים, כענין שנאמר בגדעון (שופטים ו, יז) ועשית לי אות, ואומר (שם ו, לט) יהי נא חרב אל הגזזה וגו': **או מופת**. בארץ. [ס"א אות. בשמים, דכתיב (בראשית א, יד) והיו לאתת ולמועדים או מופת. בארץ. דכתיב (שופטים שם) אם טל יהיה על הגזזה לבדה ועל כל הארץ חרב] אף על פי כן לא תשמע לו. ואם תאמר מפני מה נותן לו הקדוש ברוך הוא ממשלה לעשות אות, כי מנסה ה' אלהיכם אתכם: **[ה] ואת מצותיו תשמרו**. תורת משה: **ובקולו תשמעו**. בקול הנביאים: **ואתו תעבדו**. במקדשו: **ובו תדבקון**. הדבק בדרכיו. גמול חסדים, קבור מתים, בקר חולים, כמו שעשה הקדוש ברוך הוא: **[ו] סרה**. דבר המוסר מן העולם שלא היה ולא נברא ולא

צויתיו לדבר כן, **דישטולוד"א בלע"ז** : **והפדך מבית עבדים**. אפלו אין לו עליך אלא שפדאך, דיו: **[ז]** **כי יסיתך**. אין הסתה אלא גרוי, שנאמר (שמואל א' כו, יט) אם ה' הסיתך בי, **אמיטר"א בלע"ז** , שמשיאו לעשות כן: **אחיך**. מאב: **בן אמך**. מאם: **חיקך**. השוכבת בחיקך ומחקה בך **אפיקייד"א בלע"ז** , וכן (יחזקאל מג, יד) ומחיק הארץ, מיסוד התקוע בארץ: **אשר כנפשך**. זה אביך. פרש לך הכתוב את החביבין לך, קל וחמר לאחרים: **בסתר**. דבר הכתוב בהוה, שאין דברי מסית אלא בסתר. וכן שלמה הוא אומר (משלי ז, ט) בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה: **אשר לא ידעת אתה ואבתיך**. דבר זה גנאי גדול הוא לך שאף האמות אין מניחין מה שמסרו להם אבותיהם, וזה אומר לך עזוב מה שמסרו לך אבתיך: **[ח]** **הקרובים אליך או הרחוקים**. למה פרט קרובים ורחוקים, אלא כך אמר הכתוב, מטיבן של קרובים אתה למד טיבן של רחוקים, כשם שאין ממש בקרובים כך אין ממש ברחוקים: **מקצה הארץ**. זו חמה ולבנה וצבא השמים שהן מהלכין מסוף העולם ועד סופו: **[ט]** **לא תאבה לו**. לא תהא תאב לו. לא תאהבנו. לפי שנאמר (ויקרא יט, יח) ואהבת לרעך כמוך, את זה לא תאהב: **ולא תשמע אליו**. בהתחננו על נפשו למחול לו, לפי שנאמר (שמות כג, ה) עזב תעזב עמו, לזה לא תעזוב: **ולא תחוס עינך עליו**. לפי שנאמר (ויקרא יט, טז) לא תעמד על דם רעך, על זה לא תחוס: **ולא תחמול**. לא תהפך בזכותו: **ולא תכסה עליו**. אם אתה יודע לו חובה אינך רשאי לשתוק: **[י]** **כי הרג תהרגנו**. אם יצא מבית דין זכאי, החזירהו לחובה. יצא מבית דין חייב, אל תחזירהו לזכות: **ידך תהיה בו בראשונה**. מצוה ביד הנסת להמיתו. לא מת בידו, ימות ביד אחרים, שנאמר ויד כל העם וגו': **[יג]** **לשבת שם**. פרט לירושלים שלא נתנה לדירה: **כי תשמע וגו' לאמר**. אומרים כן, יצאו וגו': **[יד]** **בני בליעל**. בלי עול. שפרקו עלו של מקום: **אנשים**. ולא נשים: **ישבי עירם**. ולא יושבי עיר אחרת. מכאן אמרו אין נעשית עיר הנדחת עד שידיחוה אנשים, ועד שיהיו מדיחיה מתוכה: **[טו]** **ודרשת וחקרת ושאלת היטב**. מכאן למדו שבע חקירות מרבוי המקרא. כאן יש שלש דרישה וחקירה והיטב. ושאלת, אינו מן המנין, וממנו למדו בדיקות. ובמקום אחר הוא אומר (דברים יט, יח) ודרשו השופטים היטב. ועוד במקום אחר הוא אומר (שם יז, ד) ודרשת היטב. ולמדו היטב היטב לגזרה שוה, לתן האמור של זה בזה: **[טז]** **הכה תכה**. אם אינך יכול להמיתם במיתה הכתובה בהם, המיתם באחרת: **[יז]** **לה' אלהיך**. לשמו ובשבילו: **[יח]** **למען ישוב ה' מחרון אפו**. שכל זמן שעבודה זרה בעולם, חרון אף בעולם:

[א] לא תתגדדו. לא תתנו גדידה ושרט בבשרכם על מת כדרך שהאמוריים עושין, לפי שאתם בניו של מקום ואתם ראויין להיות נאים ולא גדודים ומקורחים: **בין עיניכם.** אצל הפדחת. ובמקום אחר הוא אומר (ויקרא כא, ה) לא יקרחו קרחה בראשם, לעשות כל הראש כבין העיניים: **[ב] כי עם קדוש אתה.** קדשת עצמך מאבותיך. ועוד, ובך בחר ה': **[ג] כל תועבה.** כל שתעבתי לך, שאם צרם און בכור כדי לשחטו במדינה, הרי דבר שתעבתי לך כל מום לא יהיה בו, ובא ולמד כאן שלא ישחט ויאכל על אותו המום. בשל בשר בחלב הרי דבר שתעבתי לך, והזהיר כאן על אכילתו: **[ד] זאת הבהמה וגו' איל וצבי ויחמור.** למדנו שהחיה בכלל בהמה, ולמדנו שבהמה וחיה טמאה מרבה מן הטהורה, שבכל מקום פורט את המועט: **ואקו.** מתרגם יעלא (איוב לט, א) יעלי סלע הוא אשטנבו"ק: **ותאו.** תורבלא, שור היער. באלא יער, בלשון ארמי: **[ו] מפרסת.** סדוקה כתרגומו: **פרסה.** פלנט"א [כף רגל]: **ושסעת.** חלוקה בשתי צפרנים. שיש סדוקה ואינה חלוקה בצפרנים והיא טמאה: **בבהמה.** משמע מה שנמצא בבהמה אכל, מכאן אמרו שהשליל נתר בשחיטת אמו: **[ז] השסועה.** בריה היא שיש לה שני גבין ושתי שדראות. אמרו רבותינו למה נשנו, בבהמות מפני השסועה, ובעופות מפני הראה, שלא נאמרו בתורת כהנים: **[ח] ובנבלתם לא תגעו.** רבותינו פרשו, ברגל. שאדם חייב לטהר את עצמו ברגל. יכול יהיו מזהרים בכל השנה, תלמוד לומר (ויקרא כא, א) אמור אל הכהנים וגו' ומה טמאת המת חמורה, כהנים מזהרים ואין ישראל מזהרים, טמאת נבלה קלה לא כל שכן: **[יא] כל צפור טהורה תאכלו.** להתיר משלחת שבמצורע: **[יב] וזה אשר לא תאכלו מהם.** לאסר את השחווטה: **[יג] והראה ואת האיה וגו'.** היא ראה היא איה היא דיה. ולמה נקרא שמה ראה, שרואה ביותר. ולמה הזהיר בכל שמותיה, שלא לתן פתחון פה לבעל דין לחלוק, שלא יהא האוסרה קורא אותה ראה והבא להתיר אומר, זו דיה שמה או איה שמה, וזו לא אסר הכתוב. ובעופות פרט לך הטמאים, ללמד שהעופות הטהורים מרבים על הטמאים, לפיכך פרט את המועט: **[טז] והתנשמת.** קלב"א שור"ץ: **[יז] שלך.** השולה דגים מן הים: **[יח] דוכיפת.** הוא תרנגול הבר ובלע"ז הרופ"א וכרבלתו כפולה: **[יט] שרץ העוף.** הם הנמוכים הרוחשים על הארץ, כגון זבובין וצרעים וחגבים טמאים, הם קרויים שרץ: **[כ] כל עוף טהור תאכלו.** ולא את הטמא. בא לתן עשה על לא תעשה. וכן בבהמה, אותה תאכלו ולא בהמה טמאה, לאו הבא מכלל עשה, עשה, לעבור עליהם בעשה ולא תעשה: **[כא] לגר אשר בשעריך.** גר תושב שקבל עליו שלא לעבוד עבודה זרה ואוכל נבלות: **כי עם קדוש אתה לה'.** קדש את עצמך במתן לך. דברים המתרים ואחרים נוהגים בהם אסור, אל תתירם בפניהם: **לא תבשל גדי.** שלש פעמים. פרט לחיה ולעופות ולבהמה טמאה: **לא תבשל גדי וגו': [כב] עשר תעשר.** מה ענין זה אצל זה, אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל, לא תגרמו לי לבשל גדיים של תבואה עד שהן במעי אמותיהן, שאם אין אתם מעשרים מעשרות כראוי, כשהוא סמוך להתבשל אני מוציא רוח קדים והיא משדפתן. שנאמר (מלכים ב' יט, כא) ושדפה לפני קמה, וכן לענין בכורים: **שנה שנה.** מכאן

שאינן מעשרין מן החדש על הישן: **[כג]** ואכלת וגוי'. זה מעשר שני. שכבר למדנו לתן מעשר ראשון ללויים, שנאמר (במדבר יח, כו) כי תקחו מאת בני ישראל וגוי', ונתן להם רשות לאכלו בכל מקום, שנאמר (שם יח, לא) ואכלתם אתו בכל מקום, על כרחך זה מעשר אחר הוא: **[כד]** כי יברכך. שתהא התבואה מרבה לשאת: **[כו]** בכל אשר תאוו נפשך. כלל: בבקר ובצאן וביין ובשכר. פרט: ובכל אשר תשאלך נפשך. חזר וכלל. מה הפרט מפורש ולד ולדות הארץ וראוי למאכל אדם וכי: **[כז]** והלוי וגוי לא תעזבנו. מלתן לו מעשר ראשון: כי אין לו חלק ונחלה עמך. יצאו לקט שכחה ופאה והפקר, שאף הוא יש לו חלק עמך בהן כמוך, ואינן חיבין במעשר: **[כח]** מקצה שלש שנים. בא ולמד שאם השהה מעשרותיו של שנה ראשונה ושניה לשמטה, שיבערם מן הבית בשלישית: **[כט]** ובא הלוי. ויטול מעשר ראשון: והגר והיתום. ויטלו מעשר שני, שהוא של עני של שנה זו, ולא תאכלנו אתה בירושלים כדרך שנזקקת לאכול מעשר שני של שתי שנים: ואכלו ושבעו. תן להם כדי שביעה. מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן וכי'. ואתה הולך לירושלים למעשר של שנה ראשונה ושניה שהשהית ומתודה בערתי הקדש מן הבית (דברים כו, יג), כמו שמפורש ב"כי תכלה לעשר" (שם כו, יב):

דברים פרק-טו

[א] מקץ שבע שנים. יכול שבע שנים לכל מלוה ומלוה, תלמוד לומר (פסוק ט) קרבה שנת השבע. ואם אתה אומר שבע שנים לכל מלוה ומלוה להלואת כל אחד ואחד, היאך היא קרבה, הא למדת שבע שנים למנין השמטות: **[ב]** שמוט כל בעל משה ידו. שמוט את ידו של כל בעל משה: **[ג]** את הנכרי תגש. זו מצות עשה: **[ד]** אפס כי לא יהיה בך אביון. ולהלן הוא אומר (פסוק יא) כי לא יחדל אביון, אלא בזמן שאתם עושים רצונו של מקום, אביונים באחרים ולא בכס, וכשאינן אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכס: אביון. דל מעני, ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר: **[ה]** רק אם שמוע תשמע. אז לא יהיה בך אביון: שמוע תשמע. שמע קמעא משמיעין אותו הרבה: **[ו]** כאשר דבר לך. והיכן דבר, ברוך אתה בעיר: (דברים כח, א) והעבטת. כל לשון הלואה כשנופל על המלוה, נופל בלשון מפעיל. כגון והלוית, והעבטת. ואם היה אומר ועבטת היה נופל על הלואה, כמו ולוית: והעבטת גוים. יכול שתהא לזה מזה ומלוה לזה, תלמוד לומר ואתה לא תעבט: ומשלת בגוים רבים. יכול גוים אחרים מושלים עליך, תלמוד לומר ובך לא ימשלו: **[ז]** כי יהיה בך אביון. התאב תאב קודם: מאחד אחיך. אחיך מאביך, קודם לאחיך מאמך: שעריך. עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת: לא תאמץ. יש לך אדם שמצטער אם יתן אם לא יתן, לכך נאמר לא תאמץ. יש לך אדם שפושט את ידו וקופצה, לכך

נאמר ולא תקפץ: **מאחיך האביון**. אם לא תתן לו, סופך להיות אחיו בעניות [של אביון]: **ח** **פתח תפתח**. אפלו כמה פעמים: **כי פתח תפתח**. הרי כי משמש בלשון אלא: **והעבט תעביטנו**. אם לא רצה במתנה, תן לו בהלואה: **די מחסרו**. ואי אתה מצוה להעשירו: **אשר יחסר לו**. אפלו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו: **לו**. זו אשה. וכן הוא אומר (בראשית ב, יח) אעשה לו עזר כנגדו: **ט** **וקרא עליך**. יכול מצוה, תלמוד לומר (דברים כד, טו) ולא יקרא: **והיה בך חטא**. מכל מקום, אפלו לא יקרא. אם כן למה נאמר וקרא עליך, ממהר אני לפרע על ידי הקורא יותר ממי שאינו קורא: **י** **נתון תתן לו**. אפלו מאה פעמים: **לו**. בינו ובינך: **כי בגלל הדבר**. אפלו אמרת לתן, אתה נוטל שכר האמירה עם שכר המעשה: **יא** **על כן**. מפני כן: **לאמר**. עצה לטובתך אני משיאך: **לאחיך לעניך**. לאיזה אח, לעני: **לעניך**. ביו"ד אחד, לשון עני אחד הוא. אבל לעניך בשני יוד"ן, שני עניים: **יב** **כי ימכר לך**. על ידי אחרים, שמכרוהו בית דין בגנבתו הכתוב מדבר. והרי כבר נאמר (שמות כא, ב) כי תקנה עבד עברי, ובמכרוהו בית דין הכתוב מדבר. אלא מפני שני דברים שנתחדשו כאן. אחד שכתוב או העבריה, אף היא תצא בשש. ולא שמכרוהו בית דין, שאין האשה נמכרת בגנבתה, שנאמר בגנבתו ולא בגנבתה, אלא בקטנה שמכרה אביה, ולמד כאן שאם יצאו שש שנים קודם שתביא סימנין תצא. ועוד חדש כאן (פסוק יד) העניק תעניק: **יד** **העניק תעניק**. לשון עדי בגובה ובמראית העין, שיהא נכר שהטיבות לו. ויש מפרשים לשון הטענה על צוארו: **מצאנך ומגרנך ומיקבך**. יכול אין לי אלא אלו בלבד, תלמוד לומר אשר ברכך, מכל מה שברכך בוראך. ולמה נאמרו אלו, מה אלו מיוחדים שהם בכלל ברכה אף כל שהוא בכלל ברכה, יצאו פרדות. ולמדו רבותינו במסכת קדושין (יז, א) בגזרה שוה כמה נותן לו מכל מין ומין: **טו** **וזכרת כי עבד היית**. והענקתי ושניתני לך מבזת מצרים ובזת הים, אף אתה הענק ושנה לו: **יז** **עבד עולם**. יכול כמשמעו, תלמוד לומר (ויקרא כה, י) ושבתם איש אל אחזתו ואיש אל משפחתו תשובו, הא למדת שאין זה, אלא עולמו של יובל: **ואף לאמתך תעשה כן**. הענק לה. יכול אף לרציעה השוה הכתוב אותה, תלמוד לומר (שמות כא, ה) ואם אמר יאמר העבד, עבד נרצע, ואין אמה נרצעת: **יח** **כי משנה שכר שכיר**. מכאן אמרו עבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה. וזהו כפלים שבעבודת שכירי יום. ומהו עבודתו בלילה, רבו מוסר לו שפחה כנענית והולדות לאדון: **יט** **כל הבכור וגו' תקדיש**. ובמקום אחר הוא אומר לא יקדיש, שנאמר (ויקרא כז, כו) אך בכור אשר יבכר לה' וגו', הא כיצד, אינו מקדישו לקרבן אחר, וכאן למד שמצוה לומר הרי אתה קדוש לבכורה. דבר אחר אי אפשר לומר תקדיש שכבר נאמר לא יקדיש, ואי אפשר לומר לא יקדיש שהרי כבר נאמר תקדיש, הא כיצד, מקדישו אתה הקדש עלוי, ונותן להקדש כפי טובת הנאה שבו: **לא תעבד בבכור שורך ולא תגז וגו'**. אף החלוף למדו רבותינו שאסור, אלא שדבר הכתוב בהוה: **כ** **לפני ה' אלהיך תאכלנו**. לכהן הוא אומר, שכבר מצינו שהוא ממתנות כהנה אחד תם ואחד בעל מוס, שנאמר (במדבר יח, יח) ובשרם יהיה לך וגו': **שנה בשנה**. מכאן שאין משהין אותו יותר על שנתו. יכול יהא פסול משעברה שנתו, כבר הקש למעשר, שנאמר

(לעיל יד, כג) ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירשך ויצהרך ובכרת בקרך וצאנך, מה מעשר שני אינו נפסל משנה לחברתה, אף בכור אינו נפסל, אלא שמצוה תוך שנתו: **שנה בשנה**. אם שחטו בסוף שנתו, אוכלו אותו היום ויום אחד משנה אחרת. למד שנאכל לשני ימים ולילה אחד: **[כא] מום**. כלל: **פסח או עור**. פרט: **כל מום רע**. חזר וכלל. מה הפרט מפורש מום הגלוי ואינו חוזר, אף כל מום שבגלוי ואינו חוזר: **[כג] רק את דמו לא תאכל**. שלא תאמר הואיל וכלו התר הבא מכלל אסור הוא, שהרי קדוש ונשחט בחוץ בלא פדיון ונאכל, יכול יהא אף הדם מתר, תלמוד לומר רק את דמו לא תאכל:

דברים פרק-טז

[א] שמור את חדש האביב. מקודם בואו שמור, שיהא ראוי לאביב להקריב בו את מנחת העמר, ואם לאו, עבר את השנה: **ממצרים לילה**. והלא ביום יצאו, שנאמר (במדבר לג, ג) ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ונגי', אלא לפי שבליילה נתן להם פרעה רשות לצאת, שנאמר (שמות יב, לא) ויקרא למשה ולאהרן לילה ונגי': **[ב] וזבחת פסח לה' אלהיך צאן**. שנאמר (שמות יב, ה) מן הכבשים ומן העזים תקחו: **ובקר**. תזבח לחגיגה. שאם נמנו על הפסח חבורה מרבה, מביאים עמו חגיגה כדי שיהא נאכל על השובע, ועוד למדו רבותינו דברים הרבה מפסוק זה: **[ג] לחם עני**. לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים: **כי בחפזון יצאת**. ולא הספיק בצק להחמיץ וזה יהיה לך לזכרון. וחפזון לא שלך היה אלא של מצרים, שכן הוא אומר (שמות יב, לג) ותחזק מצרים על העם ונגי': **למען תזכר**. על ידי אכילת הפסח והמצה, את יום צאתך: **[ד] ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר**. אזהרה למותיר בפסח דורות, לפי שלא נאמר אלא בפסח מצרים, ויום ראשון האמור כאן הוא ארבעה עשר בניסן, כמה דאתאמר (שמות יב, טו) אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתיתכם. ולפי שנסתלק הכתוב מענינו של פסח והתחיל לדבר בחקות שבעת ימים, כגון שבעת ימים תאכל עליו מצות ולא יראה לך שאור בכל גבולך, הצרך לפרש באיזו זביחה הוא מזהיר, שאם כתב ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב לבקר הייתי אומר שלמים הנשחטים כל שבעה כלן בבל תותירו ואינן נאכלין אלא ליום ולילה, לכך כתב בערב ביום הראשון. דבר אחר בחגיגת ארבעה עשר הכתוב מדבר, ולמד עליה שנאכלת לשני ימים. והראשון האמור כאן, ביום טוב הראשון הכתוב מדבר. וכן משמעות המקרא, בשר חגיגה אשר תזבח בערב, לא ילין ביום טוב הראשון עד בקרו של שני, אבל נאכלת היא בארבעה עשר ובחמשה עשר, כך היא שנויה במסכת פסחים (עא ב): **[ו] בערב כבוא השמש מועד צאתך ממצרים**. הרי שלשה זמנים חלוקים, בערב, משש שעות ולמעלה זבחהו. וכבוא השמש, תאכלהו.

ומועד צאתך, אתה שורפהו. כלומר, נעשה נותר ויצא לבית השרפה:
זי **ובשלת**. זהו צלי אש, שאף הוא קרוי בשול: **ופנית בבקר**. לבקרו של שני, מלמד שטעון לינה ליל של מוצאי יום טוב: **ח** **ששת ימים תאכל מצות**. ובמקום אחר הוא אומר (שמות יב, טו) שבעת ימים, שבעה מן הישן וששה מן החדש. דבר אחר למד על אכילת מצה בשביעי, שאינה חובה, ומכאן אתה למד לששת ימים. שהרי שביעי בכלל היה ויצא מן הכלל ללמד, שאין אכילת מצה בו חובה אלא רשות, ולא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כלו יצא, מה שביעי רשות אף כלם רשות, חוץ מלילה הראשון שהכתוב קבעו חובה, שנאמר (שמות יב, יח) בערב תאכלו מצות: **עצרת לה' אלהיך**. עצור עצמך מן המלאכה. דבר אחר כנופיא של מאכל ומשתה, לשון (שופטים יג, טו) נעצרה נא אותך: **ט** **מהחל חרמש בקמה**. משנקצר העמר שהוא ראשית הקציר: **י** **מסת נדבת ידך**. די נדבת ידך, הכל לפי הברכה, הבא שלמי שמחה, וקדש קרואים לאכול: **יא** **והלוי והגר והיתום והאלמנה**. ארבעה שלי כנגד ארבעה שלך, בנך ובתך ועבדך ואמתך, אם אתה משמח את שלי, אני משמח את שלך: **יב** **וזכרת כי עבד היית וגוי**. על מנת כן פדיתך, שתשמור ותעשה את החקים האלה: **יג** **באספך**. בזמן האסיף שאתה מכניס לבית פרות הקיץ. דבר אחר באספך מגרנד ומיקבך, למד שמסככין את הסכה בפסולת גורן ויקב: **טו** **והיית אך שמח**. לפי פשוטו אין זה לשון צווי אלא לשון הבטחה, ולפי תלמודו למדו מכאן לרבות לילי יום טוב האחרון לשמחה: **טז** **ולא יראה את פני ה' ריקם**. אלא הבא עולות ראיה ושלמי חגיגה: **יז** **איש כמתנת ידו**. מי שיש לו אוכלין הרבה ונכסים מרובין יביא עולות מרובות ושלמים מרובים:

שופטים

פרשת

יח **שפטים ושטרים**. שופטים, דינים הפוסקים את הדין. ושוטרים, הרודין את העם אחר מצותם. שמכין וכופתין במקל וברצועה עד שיקבל עליו את דין השופט: **בכל שעריך**. בכל עיר ועיר: **לשבטיך**. מוסב על תתן לך. שופטים ושוטרים תתן לך לשבטיך בכל שעריך אשר ה' אלהיך נתן לך: **לשבטיך**. מלמד שמושיבין דינין לכל שבט ושבט ובכל עיר ועיר: **ושפטו את העם וגוי**. מנה דינין מומחים וצדיקים לשפוט צדק: **יט** **לא תטה משפט**. כמשמעו: **לא תכיר פנים**. אף בשעת הטענות. אזהרה לדין שלא יהא רך לזה וקשה לזה, אחד עומד ואחד יושב. לפי שכשרואה שהדין מכבד את חברו מסתתמין טענותיו: **ולא תקח שחד**. אפלו לשפוט צדק: **כי השחד יעור**. משקבל שחד ממנו אי אפשר שלא יטה את לבו אצלו להפוך בזכותו: **דברי צדיקים**. דברים המצדקים, משפטי אמת: **כ** **צדק צדק תרדף**. הלך אחר בית דין יפה: **למען תחיה וירשת**. כדאי הוא מנוי הדינים הכשרים להחיות את ישראל ולהושיבן על אדמתן:

[כא] לא תטע לך אשרה. לחייבו עליה משעת נטיעתה ואפלו לא עבדה עובר בלא תעשה על נטיעתה: **לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלהיך.** אזהרה לנוטע אילן ולבונה בית בהר הבית: **[כב]** ולא תקים לך מצבה. מצבת אבן אחת, להקריב עליה אפלו לשמים: **אשר שנא.** מזבח אבנים ומזבח אדמה צוה לעשות, ואת זו שנא כי חק היתה לכנענים. ואף על פי שהיתה אהובה לו בימי האבות, עכשיו שנאה, מאחר שעשאוה אלו חק לעבודה זרה:

דברים פרק-יז

[א] לא תזבח וגוי כל דבר רע. אזהרה למפגל בקדשים על ידי דבור רע. ועוד נדרשו בו שאר דרשות בשחיטת קדשים: **[ב]** לעבר בריתנו. אשר כרת אתכם שלא לעבוד עבודה זרה: **[ג]** אשר לא צויתי. לעבדם: **[ד]** נכון. מכון העדות: **[ה]** והוצאת את האיש ההוא. אל שעריך וגוי. המתרגם אל שעריך, לתרע בית דינך, טועה, שכן שנינו אל שעריך זה שער שעבד בו, או אינו אלא שער שנדון בו, נאמר שעריך למטה ונאמר שעריך למעלה (פסוק ב) מה שעריך האמור למעלה שער שעבד בו אף שעריך האמור למטה שער שעבד בו. ותרגומו לקרוך: **[ו]** שנים [עדים] או שלשה. אם מתקימת עדות בשנים למה פרט לך בשלשה, להקיש שלשה לשנים, מה שנים עדות אחת, אף שלשה עדות אחת, ואין נעשין זוממין עד שיזומו כלם: **[ח]** כי יפלא. כל הפלאה לשון הבדלה ופרישה, שהדבר נבדל ומכסה ממך: **בין דם לדם.** בין דם טמא לדם טהור: **בין דין לדין.** בין דין זכאי לדין חייב: **בין נגע לנגע.** בין נגע טמא לנגע טהור: **דברי ריבת.** שיהו חכמי העיר חולקים בדבר, זה מטמא וזה מטהר זה מחיב וזה מזכה: **וקמת ועלית.** מלמד שבית המקדש גבוה מכל המקומות: **[ט]** הכהנים הלויים. הכהנים שיצאו משבט לוי: **ואל השפט אשר יהיה בימים ההם.** ואפלו אינו כשאר שופטים שהיו לפניו אתה צריך לשמוע לו. אין לך אלא שופט שבימך: **[יא]** ימין ושמאל. אפלו אומר לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין, וכל שכן שאומר לך על ימין ועל שמאל: **[יג]** וכל העם ישמעו. מכאן שממתינין לו עד הרגל וממיתין אותו ברגל: **[טז]** לא ירבה לו סוסים. אלא כדי מרכבתו, שלא ישיב את העם מצרימה, שהסוסים באים משם. כמה שנאמר בשלמה, ותעלה ותצא מרכבה ממצרים בשש מאות כסף וסוס בחמשים ומאה (מלכים א' י, כט): **[יז]** ולא ירבה לו נשים. אלא שמונה עשרה, שמצינו שהיו לו לדוד שש נשים, ונאמר לו ואם מעט ואספה לך כהנה וכהנה (שמואל ב' יב, ח): **וכסף וזהב לא ירבה לו מאד.** אלא כדי לתן לאכסניא [לאפסניא]: **[יח]** והיה כשבתו. אם עשה כן, כדאי הוא שתתקיים מלכותו: **את משנה התורה.** שתי ספרי תורה. אחת שהיא מנחת בבית גנזיו ואחת שנכנסת ויוצאת עמו. ואונקלוס תרגם פתשגן,

פתר משנה לשון שנון ודבור: **[יט]** דברי התורה. כמשמעו: **[כ]** ולבלתי סור מן המצוה. אפלו מצוה קלה של נביא: למען יאריך ימים. מכלל הן אתה שומע לאו. וכן מצינו בשאול שאמר לו שמואל שבעת ימים תוחל עד בואי אליך להעלות עלות (שמואל א' י, ה) וכתיב ויוחל שבעת ימים (שמואל א' יג, ה) ולא שמר הבטחתו לשמור כל היום, ולא הספיק להעלות העולה עד שבא שמואל ואמר לו נסכלת לא שמרת וגו' ועתה ממלכתך לא תקום (שם יג ז. יד). הא למדת, שבשביל מצוה קלה של נביא נענש: הוא ובניו. מגיד שאם בנו הגון למלכות הוא קודם לכל אדם:

דברים פרק-יח

[א] **[ב]** כל שבט לוי. בין תמימין בין בעלי מומין: חלק. בבזה: ונחלה. בארץ: אשי ה'. קדשי המקדש [הקדשים]: ונחלתו. אלו קדשי הגבול תרומות ומעשרות. אבל נחלה גמורה לא יהיה לו בקרב אחיו. ובספרי דרשו, ונחלה לא יהיה לו. זו נחלת שאר: בקרב אחיו. זו נחלת חמשה. ואיני יודע מה היא. ונראה לי שארץ כנען שמעבר הירדן ואלך נקראת ארץ חמשה עממין, ושל סיחון ועוג, שני עממין אמורי וכנעני. ונחלת שאר לרבות קיני וקנזי וקדמוני. וכן דורש בפרשת מתנות שנאמרו לאהרן על כן לא היה ללוי וגו' (דברים י, ט) להזהיר על קיני וקנזי וקדמוני. שוב נמצא בדברי רבי קלונימוס הכי גרסינן בספרי ונחלה לא יהיה לו אלו נחלת חמשה. בקרב אחיו אלו נחלת שבעה. נחלת חמשה שבטים ונחלת שבעה שבטים. ומתוך שמשה ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים בלבד, שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי שבט מנשה, ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים ולחצי שבט מנשה, ושבעה האחרים נטלו מאליהן אחרי מות יהושע, מתוך כך הזכיר חמשה לבד ושבעה לבד: כאשר דבר לו. לאהרן, בארצם לא תנחלו וגו' אני חלקך (במדבר יח, כ): **[ג]** מאת העם. ולא מאת הכהנים: אם שור אם שה. פרט לחיה: הזרוע. מן הפרק של ארכבה עד כף של יד שקורין אשפלדזין [עצם השכם]: והלחיים. עם הלשון. דורשי רשומות היו אומרים, זרוע, תחת יד, שנאמר (במדבר כה, ז) ויקח רמח בידו. לחיים, תחת תפלה, שנאמר (תהלים קו, ל) ויעמד פינחס ויפלל: והקבה. תחת (במד' כה) האשה אל קבתה: **[ד]** ראשית דגנך. זו תרומה, ולא פרש בה שעור, אבל רבותינו נתנו בה שעור, עין יפה אחד מארבעים, עין רעה אחד מששים, בינונית אחד מחמשים. וסמכו על המקרא שלא לפחות מאחד מששים, שנאמר וששיתם האיפה מחמר השערים (יחזקאל מה, יג) ששית האיפה, חצי סאה. כשאתה נותן חצי סאה לכור, הרי אחד מששים, שהכור שלשים סאין: וראשית גז צאנך. כשאתה גוזז צאנך בכל שנה תן ממנה ראשית לכהן. ולא פרש בה שעור. ורבותינו נתנו בה שעור אחד מששים. וכמה צאן חיבות בראשית הגז, חמש רחלות, שנאמר (שמואל א')

כה, יח) וחמש צאן עשויות. רבי עקיבא אומר ראשית גז שתיים, גז צאנך ארבע, תתן לו הרי חמש: **[ה] לעמד לשרת**. מכאן שאין שרות אלא מעומד: **[ו] וזי וכי יבא הלוי**. יכול בבן לוי ודאי הכתוב מדבר, תלמוד לומר ושרת, יצאו לויים שאין ראויין לשרות: **ובא בכל אות נפשו וגוי ושרת**. למד על הכהן שבא ומקריב קרבנות נדבתו או חובתו ואפלו במשמר שאינו שלו. דבר אחר עוד למד על הכהנים הבאים לרגל שמקריבין במשמר ועובדין בקרבנות הבאים מחמת הרגל, כגון מוספי הרגל, ואף על פי שאין המשמר שלהם: **[ח] חלק כחלק יאכלו**. מלמד שחולקין בעורות ובבשר שעירי חטאות. יכול אף בדברים הבאים שלא מחמת הרגל, כגון תמידין ומוספי שבת ונדרים ונדבות, תלמוד לומר לבד ממכריו על האבות, חוץ ממה שמכרו האבות בימי דוד ושמואל, שנקבעו המשמרות ומכרו זה לזה טול אתה שבתך ואני אטול שבתך: **[ט] לא תלמד לעשות**. אבל אתה למד להבין ולהורות, כלומר להבין מעשיהם כמה הם מקלקלים, ולהורות לבניך לא תעשה כך וכך, שזה הוא חק הגוים: **[י] מעביר בנו ובתו באש**. היא עבודת המולך. עושה מדורות אש מכאן ומכאן ומעבירו בין שתיהם: **קסם קסמים**. איזהו קוסם, האוחז את מקלו ואומר אם אלך אם לא אלך. וכן הוא אומר, (הושע ד, יב) עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו: **מעונן**. רבי עקיבא אומר אלו נותני עונות, שאומרים עונה פלונית יפה להתחיל. וחכמים אומרים אלו אוחזי העינים: **מנחש**. פתו נפלה מפיו, צבי הפסיקו בדרך, מקלו נפל מידו: **[יא] וחבר חבר**. שמצרף נחשים או עקרבים או שאר חיות למקום אחד: **ושאל אוב**. זה מכשפות ששמו פיתום ומדבר משחיו ומעלה את המת בבית השחי שלו: **וידעני**. מכניס עצם חיה ששמה ידוע, לתוך פיו, ומדבר העצם על ידי מכשפות: **ודרש אל המתים**. כגון המעלה בזכרותו והנשאל בגלגלת: **[יב] כל עשה אלה**. עשה כל אלה לא נאמר אלא כל עשה אלה, אפלו אחת מהן: **[יג] תמים תהיה עם ה' אלהיך**. התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבא עליך קבל בתמימות ואז תהיה עמו ולחלקו: **[יד] לא כן נתן לך ה' אלהיך**. לשמוע אל מעוננים ואל קוסמים שהרי השרה שכינה על הנביאים ואורים ותמים: **[טו] מקרבך מאחיך כמני**. כמו שאני מקרבך מאחיך יקים לך תחתך, וכן מנביא לנביא: **[כ] אשר לא צויתיו לדבר**. אבל צויתיו לחברו: **ואשר ידבר בשם אלהים אחרים**. אפלו כון את ההלכה, לאסור את האסור ולהתיר את המתיר: **ומת**. בחנק. שלשה מיתתן בידי אדם, המתנבא מה שלא שמע ומה שלא נאמר לו ונאמר לחברו, והמתנבא בשם עבודה זרה. אבל הכובש את נבואתו והעובר על דברי נביא והעובר על דברי עצמו מיתתן בידי שמים, שנאמר אנכי אדרש מעמו (פסוק יט): **[כא] וכי תאמר בלבבך**. עתידין אתם לומר, כשיבא חנניה בן עזור ומתנבא (ירמיה כז, טז) הנה כלי בית ה' מושבים מבבלה עתה מהרה, וירמיהו עומד וצווח על העמודים ועל הים ועל יתר הכלים שלא גלו עם יכניה, (שם כז, כב) בבבלה יובאו עם גלות צדקיהו: **[כב] אשר ידבר הנביא**. ויאמר דבר זה עתיד לבא עליכם, ותראו שלא יבא, הוא הדבר אשר לא דברו ה' והרג אותו. ואם תאמר זו במתנבא על העתידות, הרי שבא ואמר

עשו כך וכך ומפי הקדוש ברוך הוא אני אומר, כבר נצטוו שאם בא להדיחך מאחת מכל המצוות לא תשמע לו, אלא אם כן ממחה הוא לך שהוא צדיק גמור, כגון אליהו בהר הכרמל שהקריב בבמה בשעת אסור הבמות כדי לגדור את ישראל. הכל לפי צורך השעה וסיג הפרצה, לכך נאמר אליו תשמעון: **לא תגור ממנו**. לא תמנע עצמך מללמד עליו חובה ולא תירא לענש עליו:

דברים פרק-יט

ג תכין לך הדרך. מקלט מקלט היה כתוב על פרשת דרכים: **ושלשת את גבול ארצך**. שיהא מתחלת הגבול עד העיר הראשונה של עיר מקלט, כשעור מהלך שיש ממנה עד השניה. וכן משניה, לשלישית. וכן מן השלישית, עד הגבול השני של ארץ ישראל: **ה** ונדחה ידו. כשבא להפיל הגרזן על העץ, ותרגומו ותתמריג ידיה, לשון ונשמטה ידו להפיל מכת הגרזן על העץ. כי שמטו הבקר, תרגם יונתן (שמואל ב' ו, ו) ארי מרגוהי תוריא: **ונשל הברזל מן העץ**. יש מרבותינו אומרים נשמט הברזל מקתו, ויש מהם אומרים שישיל הברזל חתיכה מן העץ המתבקע, והיא נתזה והרגה: **ו** פן ירדף גאל הדם. לכך אני אומר להכין לך דרך, וערי מקלט רבים: **ח** ואם ירחיב. כאשר נשבע לתת לך ארץ קיני וקנזי וקדמוני: **ט** ויספת לך עוד שלש. הרי תשע. שלש שבעבר הירדן ושלש שבארץ כנען ושלש לעתיד לבא: **יא** וכי יהיה איש שנא לרעהו. על ידי שנאתו הוא בא לידי וארב לו. מכאן אמרו עבר אדם על מצוה קלה סופו לעבור על מצוה חמורה. לפי שעבר על לא תשנא, סופו לבא לידי שפיכת דמים. לכך נאמר כי יהיה איש שנא לרעהו **ונו**, שהיה לו לכתוב וכי יקום איש וארב לרעהו והכהו נפש: **יג** לא תחוס עינך. שלא תאמר הראשון כבר נהרג, למה אנו הורגים את זה ונמצאו שני ישראלים הרוגים: **יד** לא תסיג גבול. לשון (ישעיה מב, יז) נסגו אחור, שמחזיר סימן חלקת הקרקע לאחור לתוך שדה חברו למען הרחיב את שלו. והלא כבר נאמר (ויקרא יט, יג) לא תגזל, מה תלמוד לומר לא תסיג, למד על העוקר תחום חברו שעובר בשני לאוין. יכול אף בחוצה לארץ, תלמוד לומר בנחלתך אשר תנחל **ונו**, בארץ ישראל עובר בשני לאוין, בחוצה לארץ אינו עובר אלא משום לא תגזל: **טו** עד אחד. זה בנה אב. כל עד שבתורה שנים, אלא אם כן פרט לך בו אחד: **לכל עון ולכל חטאת**. להיות חברו נענש על עדותו, לא עונש גוף ולא עונש ממון, אבל קם הוא לשבועה. אמר לחברו תן לי מנה שהלויתך, אמר לו אין לך בידי כלום, ועד אחד מעיד שיש לו, חייב להשבע לו: **על פי שני עדים**. ולא שיכתבו עדותם באגרת וישלחו לבית דין, ולא שיעמוד תרגמן בין העדים ובין הדינים: **טז** לענות בו סרה. דבר שאינו, שהוסר העד הזה מכל העדות הזאת, כגון, שאמרו להם והלא עמנו הייתם

אותו היום במקום פלוני: **[יז]** ועמדו שני האנשים. בעדים הכתוב מדבר, ולמד שאין עדות בנשים, ולמד שצריכין להעיד עדותן מעומד: **אשר להם הריב**. אלו בעלי הדין: **לפני ה'**. יהי דומה להם כאלו עומדין לפני המקום, שנאמר (תהלים פב, א) בקרב אלהים ישפט: **אשר יהיו בימים ההם**. יפתח בדורו כשמואל בדורו, צריך אתה לנהוג בו כבוד: **[יח]** ודרשו השופטים **היטב**. על פי המזימין אותם, שבודקים וחוקרים את הבאים להזימם בדרישה ובחקירה: **והנה עד שקר**. כל מקום שנאמר עד, בשנים הכתוב מדבר: **[יט]** **כאשר זמם**. ולא כאשר עשה. מכאן אמרו, הרגו אין נהרגין: **לעשות לאחיו**. מה תלמוד לומר לאחיו, למד על זוממי בת כהן נשואה שאינן בשריפה, אלא כמיתת הבועל שהוא בחנק, שנאמר (ויקרא כא, ט) היא באש תשרף, היא ולא בועלה. לכך נאמר כאן לאחיו, כאשר זמם לעשות לאחיו, ולא כאשר זמם לעשות לאחותו. אבל בכל שאר מיתות השהוה הכתוב אשה לאיש, וזוממי אשה נהרגין כזוממי איש. כגון שהעידוה שהרגה את הנפש, שחללה את השבת, נהרגין במיתתה. שלא מעט כאן אחותו אלא במקום שיש לקים בהן הזמה במיתת הבועל: **[כ]** **ישמעו ויראו**. מכאן שצריכין הכרזה, איש פלוני ופלוני נהרגין על שהוזמו בבית דין: **[כא]** **עין בעין**. ממון, וכן שן בשן וכו' :

דברים פרק-כ

[א] **כי תצא למלחמה**. סמך הכתוב יציאת מלחמה לכאן, לומר לך, שאין מחסר אבר יוצא למלחמה. דבר אחר לומר לך, אם עשית משפט צדק אתה מבטח שאם תצא למלחמה אתה נוצח. וכן דוד הוא אומר (תהלים קיט, קכא) עשיתי משפט וצדק בל תניחני לעשקי: **על איבך**. יהיו בעיניך כאויבים, אל תרחם עליהם כי לא ירחמו עליך: **סוס ורכב**. בעיני כלם כסוס אחד, וכן הוא אומר (שופטים ו, טז) והכית את מדין כאיש אחד. וכן הוא אומר (שמות טו, יט) כי בא סוס פרעה: **עם רב ממך**. בעיניך הוא רב, אבל בעיני אינו רב: **[ב]** **כקרבכם אל המלחמה**. סמוך לצאתכם מן הספר מגבול ארצכם: **ונגש הכהן**. המשוח לכך. והוא הנקרא משוח מלחמה: **ודבר אל העם**. בלשון הקדש: **[ג]** **שמע ישראל**. אפלו אין בכם זכות אלא קרית שמע בלבד, כדאי אתם שיושיע אתכם: **על איביכם**. אין אלו אחיכם, שאם תפלו בידם אינם מרחמים עליכם, אין זו כמלחמת יהודה עם ישראל, שנאמר (דה"י ב' כח, טו) ויקמו האנשים אשר נקבו בשמות ויחזיקו בשביה, וכל מערמיהם הלבישו מן השלל וילבשום וינעלום ויאכלום וישקום ויסקום וינהלום בחמרים לכל כושל, ויביאום ירחו עיר התמרים אצל אחיהם, וישובו שמרון, אלא על אויביכם אתם הולכים, לפיכך התחזקו למלחמה: **אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו**. ארבע אזהרות כנגד ארבעה דברים שמלכי האמות עושים.

מגיפים בתריסיהם כדי להקישן זה לזה כדי להשמיע קול שיחפזו אלו שכנגדם וינוסו, ורומסים בסוסייהם ומצהילין אותם להשמיע קול שעטת פרסות סוסייהם, וצווחין בקולם ותוקעין בשופרות ומיני משמיעי קול: **אל ירך לבבכם**. מצהלת סוסים: **אל תיראו**. מהגפת התריסין: **ואל תחפזו**. מקול הקרנות: **ואל תערצו**. מקול הצוחה: **[ד] כי ה' אלהיכם** וגוי. הם באים בנצחוננו של בשר ודם ואתם באים בנצחוננו של מקום. פלשתים באו בנצחוננו של גלית, מה היה סופו, נפל ונפלו עמו: **ההלך עמכם**. זה מחנה הארון: **[ה] ולא חנכו**. לא דר בו. חנוך לשון התחלה: **ואיש אחר יחנכנו**. ודבר של עגמת נפש הוא זה: **[ו] ולא חללו**. לא פדאו בשנה הרביעית, שהפירות טעונין לאכלן בירושלים או לחללן בדמים ולאכל הדמים בירושלים: **[ז] פן ימות במלחמה**. ישוב פן ימות, שאם לא ישמע לדברי הכהן כדאי הוא שימות: **[ח] ויספו השטרים**. למה נאמר כאן ויספו, מוסיפין זה על דברי הכהן, שהכהן מדבר ומשמיע מן (פסוק ג, ד) שמע ישראל עד להושיע אתכם, ומי האיש ושני ושלישי כהן מדבר ושוטר משמיע, וזה שוטר מדבר ושוטר משמיע: **הירא ורך הלבב**. רבי עקיבא אומר כמשמעו, שאינו יכול לעמוד בקשרי המלחמה ולראות חרב שלופה. רבי יוסי הגלילי אומר הירא מעבירות שבידו, ולכך תלתה לו תורה לחזור על בית וכרם ואשה לכסות על החוזרים בשביל עברות שבידם, שלא יבינו שהם בעלי עברה, והרואהו חוזר אומר שמא בנה בית או נטע כרם או ארש אשה: **[ט] שרי צבאות**. שמעמידין זקפין, מלפניהם ומלאחריהם וכשילין של ברזל בידיהם וכל מי שרוצה לחזור הרשות בידו לקפח את שוקיו. זקפין, בני אדם עומדים בקצה המערכה לזקוף את הנופלים ולחזקם בדברים שובו אל המלחמה ולא תנוסו, שתחלת נפילה ניסה: **[י] כי תקרב אל עיר**. במלחמת הרשות הכתוב מדבר, כמו שמפורש בענין (פסוק טו) כן תעשה לכל הערים הרחקת וגוי: **[יא] כל העם הנמצא בה**. אפלו אתה מוצא בה משבעה אמות שנצטוית להחרימם, אתה רשאי לקימם: **למס ועבדוך**. עד שיקבלו עליהם מסים ושעבוד: **[יב] ואם לא תשלים עמך ועשתה עמך מלחמה**. הכתוב מבשרך שאם לא תשלים עמך סופה להלחם בך אם תניחנה ותלך: **וצרת עליה**. אף להרעיבה ולהצמיאה ולהמיתה מיתת תחלואים: **[יג] ונתנה ה' אלהיך בידך**. אם עשית כל האמור בענין, סוף שה' נותנה בידך: **[יד] והטף**. אף טף של זכרים. ומה אני מקים (פסוק יג) והכית את כל זכורה, בגדולים: **[יז] כאשר צוך**. לרבות את הגרגשי: **[יח] למען אשר לא ילמדו**. הא אם עשו תשובה ומתגירים, אתה רשאי לקבלם: **[יט] ימים**. שנים: **רבים**. שלשה. מכאן אמרו אין צרין על עירות של נכרים פחות משלשה ימים קודם לשבת. ולמד שפותח בשלום שנים או שלשה ימים. וכן הוא אומר (שמואל ב' א, א) וישב דוד בצקלג ימים שנים, ובמלחמת הרשות הכתוב מדבר: **כי האדם עץ השדה**. הרי כי משמש בלשון דלמא. שמא האדם עץ השדה להכנס בתוך המצור מפניך להתיסר ביסורי רעב וצמא כאנשי העיר, למה תשחיתנו: **[כ] עד רדתה**. לשון רדוי, שתהא כפופה לך:

דברים פרק-כא

[ב] ויצאו זקניך. מיחדים שבזקניך, אלו סנהדרי גדולה: ומדדו. ממקום שהחלל שוכב: אל הערים אשר סביבת החלל. לכל צד לידע איזו קרובה: **[ד]** אל נחל איתן. קשה, שלא נעבד: וערפו. קוצץ ערפה בקופיץ. אמר הקדוש ברוך הוא תבא עגלה בת שנתה שלא עשתה פרות ותערף במקום שאינו עושה פרות, לכפר על הריגתו של זה שלא הניחוהו לעשות פרות: **[ז]** ידינו לא שפכה. וכי עלתה על לב שזקני בית דין שופכי דמים הם, אלא לא ראינוהו ופטרנוהו בלא מזונות ובלא לוייה. והכהנים אומרים כפר לעמך ישראל: **[ח]** ונכפר להם הדם. הכתוב מבשרם שמשעשו כן, יכפר להם העון: **[ט]** ואתה תבער. מגיד שאם נמצא ההורג אחר שנתערפה העגלה הרי זה יהרג, והוא הישר בעיני ה':

תצא

כי

פרשת

[י] כי תצא למלחמה. במלחמת הרשות הכתוב מדבר, שבמלחמת ארץ ישראל אין לומר ושבת שביו, שהרי כבר נאמר (לעיל כ, טז) לא תחיה כל נשמה: ושבת שביו. לרבות כנענים שבתוכה ואף על פי שהם משבעה אמות: **[יא]** אשת. אפלו אשת איש: ולקחת לך לאשה. לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע. שאם אין הקדוש ברוך הוא מתירה, ישאנה באסור. אבל אם נשאה, סופו להיות שונאה, שנאמר אחריו (פסוק טו) כי תהיין לאיש וגו' וסופו להוליד ממנה בן סורר ומורה, לכך נסמכו פרשיות הללו: **[יב]** ועשתה את צפרניה. תגדלם כדי שתתנול: **[יג]** והסירה את שמלת שביה. לפי שהם נאים, שהגויים בנותיהם מתקשטות במלחמה בשביל להזנות אחרים עמהם: **[יד]** וישבה בביתך. בבית שמשתמש בו, נכנס ונתקל בה, יוצא ונתקל בה, רואה בבכייתה, רואה בנוולה, כדי שתתגנה עליו: **[טו]** ובכתה את אביה. כל כך למה, כדי שתהא בת ישראל שמחה וזו עצבה, בת ישראל מתקשטת וזו מתנולת: **[טז]** והיה אם לא חפצת בה. הכתוב מבשרך שסופך לשנאותה: **[יז]** לא תתעמר בה. לא תשתמש בה, בלשון פרסי קורין לעבדות ושמוש, עימראה. מיסודו של רבי משה הדרשן למדתי כן: **[יח]** פי שנים. כנגד שני אחים: **[יט]** בכל אשר ימצא לו. מכאן שאין הבכור נוטל פי שנים בראוי לבא לאחר מיתת האב, כבמחזק: **[כ]** יתן סורר. סר מן הדרך: **[כא]** ומורה. מסרב בדברי אביו, לשון ממרים: **[כב]** ויסרו אותו. מתרין בו בפני שלשה ומלקין אותו. בן סורר ומורה אינו חייב, עד שיגנוב ויאכל תרטימר בשר וישתה חצי לוג יין. שנאמר (פסוק כ) זולל וסבא, ונאמר (משלי כג, כ) אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו. ובן סורר ומורה נהרג על שם

סופו, הגיעה תורה לסוף דעתו, סוף שמכלה ממון אביו ומבקש למודו ואינו מוצא, ועומד בפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חיב: **[כא]** **וכל ישראל ישמעו ויראו**. מכאן שצריך הכרזה בבית דין, פלוני נסקל על שהיה בן סורר ומורה: **[כב]** **וכי יהיה באיש חטא משפט מות**. סמיכות הפרשיות מגיד, שאם חסים עליו אביו ואמו, סוף שיצא לתרבות רעה ויעבור עברות ויתחייב מיתה בבית דין: **ותלית אתו על עץ**. רבותינו אמרו, כל הנסקל, נתלן, שנאמר (פסוק כג) **כי קללת אלהים תלוי**. והמברך ה', בסקילה: **[כג]** **כי קללת אלהים תלוי**. זלזולו של מלך הוא, שאדם עשוי בדמות דיקנו וישראל הם בניו. משל לשני אחים תאומים שהיו דומין זה לזה, אחד נעשה מלך, ואחד נתפס ללסטיות ונתלה, כל הרואה אותו אומר המלך תלוי. כל קללה שבמקרא לשון הקל וזלזול, כמו (מלכ' א' ב, ח) והוא קללני קללה נמרצת:

דברים פרק-כב

[א] **והתעלמת**. כובש עין כאלו אינו רואהו: **לא תראה' והתעלמת**. לא תראה אותו שתתעלם ממנו, זהו פשוטו. ורבותינו אמרו פעמים שאתה מתעלם וכו': **[ב]** **עז דרש אחיך**. וכי תעלה על דעתך שיתנהו לו קודם שידרשהו, אלא דרשהו שלא יהא רמאי: **והשבתו לו**. שתהא בו השבה, שלא יאכל בביתך כדי דמיו ותתבעם ממנו. מכאן אמרו, כל דבר שעושה ואוכל יעשה ויאכל, ושאינו עושה ואוכל, ימכר: **[ג]** **לא תוכל להתעלם**. לכבוש עינך כאלו אינך רואה אותו: **[ד]** **הקם תקים**. זו טעינה. להטעין משאוי שנפל מעליו: **עמו**. עם בעליו, אבל אם הלך וישב לו, ואמר לו הואיל ועליך מצוה אם רצית לטעון טעון, פטור: **[ה]** **לא יהיה כלי גבר על אשה**. שתהא דומה לאיש כדי שתלך בין האנשים, שאין זו אלא לשם ניאוף: **ולא ילבש גבר שמלת אשה**. לילך ולישב בין הנשים. דבר אחר שלא ישיר שער הערוה ושער של בית השחי: **כי תועבת**. לא אסרה תורה אלא לבוש המביא לידי תועבה: **[ו]** **כי יקרא**. פרט למזמן: **לא תקח האם**. בעודה על בניה: **[ז]** **למען ייטב לך**. אם מצוה קלה שאין בה חסרון כיש, אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים, קל וחמר למתן שכרן של מצות חמורות: **[ח]** **כי תבנה בית חדש**. אם קימת מצות שלוח הקן סופך לבנות בית חדש ותקיים מצות מעקה, שמצוה גוררת מצוה, ותגיע לכרם ושדה ולבגדים נאים. לכך נסמכו פרשיות הללו: **מעקה**. גדר סביב לגג, ואונקלוס תרגם תיקא כעין תיק שמשמר מה שבתוכו: **כי יפל הנפל**. ראוי זה לפול ואף על פי כן לא תתגלגל מיתתו על ידך, שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חיב: **[ט]** **כלאים**. חטה ושעורה וחרצן במפלת יד: **פן תקדש**. כתרגומו תסתאב. כל דבר הנתעב על האדם, בין לשבח כגון הקדש, בין לגנאי כגון אסור, נופל בו לשון קדש, כמו (ישעיה סה, ה) אל תגש

בי כי קדשתיך : המלאה. זה מלוי ותוספת שהזרע מוסיף : **[י]** לא תחרש בשור ובחמור. הוא הדין לכל שני מינים שבעולם, והוא הדין להנהיגם יחד קשורים זוגיים בהולכת שום משא : **[יא]** שעטנז. לשון ערוב. ורבותינו פרשו שוע טווי ונווז : **[יב]** גדלים תעשה לך. אף מן הכלאים. לכך סמכן הכתוב : **[יג]** ובא אליה ושנאה. סופו : **[יד]** ושם לה עלילת דברים. עברה גוררת עברה, עבר על לא תשנא (ויקרא יט, יז) סופו לבא לידי לשון הרע : את האשה הזאת. מכאן שאין אומר דבר אלא בפני בעל דין : **[טו]** אבי הנערה ואמה. מי שגדלו גדולים הרעים יתבזו עליה : **[טז]** ואמר אבי הנערה. מלמד שאין רשות לאשה לדבר בפני האיש : **[יז]** ופרשו השמלה. הרי זה משל, מחורין הדברים כשמלה : **[יח]** ויסרו אתו. מלקות : **[כ]** ואם אמת היה הדבר. בעדים והתראה שזנתה לאחר ארוסין : **[כא]** אל פתח בית אביה. ראו גדולים שגדלתם : וסקלוה אנשי עירה. במעמד כל אנשי עירה : לזנות בית אביה. כמו בבית אביה : **[כב]** ומתו גם שניהם. להוציא מעשה חדודים שאין האשה נהנית מהם : גם. לרבות הבאים מאחריהם. דבר אחר גם שניהם לרבות את הולד, שאם היתה מעברת אין ממתניין לה עד שתלד : **[כג]** ומצאה איש בעיר. לפיכך שכב עמה, פרצה קוראה לגנב. הא אלו ישבה בביתה לא אירע לה : **[כו]** כי כאשר יקום וגוי. לפי פשוטו זהו משמעו, כי אנוסה היא ובחזקה עמד עליה כאדם העומד על חברו להרגו. ורבותינו דרשו בו הרי זה בא ללמד ונמצא למד וכי :

דברים פרק-כג

[א] לא יקח. אין לו בה לקוחין ואין קדושין תופסין בה : ולא יגלה כנף אביו. שומרת יבם של אביו הראויה לאביו. והרי כבר הזהר עליה משום (ויקרא יח, יד) ערות אחי אביך, אלא לעבור על זו בשני לאוין ולסמוך לה (פסוק ג) לא יבא ממזר, ללמד שאין ממזר אלא מחיבי כריתות וקל וחמר מחיבי מיתות בית דין, שאין בעריות מיתת בית דין שאין בה כרת : **[ב]** פצוע דכא. שנפצעו או שנדכאו ביצים שלו : וכרות שפכה. שנכרת הגיד ושוב אינו יורה קלוח זרע אלא שופך ושותת ואינו מוליד : **[ג]** לא יבא ממזר בקהל ה'. לא ישא ישראלית : **[ד]** לא יבא עמוני. לא ישא ישראלית : **[ה]** על דבר. על העצה שיעצו אתכם להחטיאכם : בדרך. כשהייתם בטרורף : **[ז]** לא תדרש שלמם. מכלל שנאמר (פסוק יז) עמך ישב בקרבך יכול אף זה כן, תלמוד לומר לא תדרש שלמם : **[ח]** לא תתעב אדמי. לגמרי ואף על פי שראוי לך לתעבו שיצא בחרב לקראתך : לא תתעב מצרי. מכל וכל, אף על פי שזרקו זכורכם ליאור. מה טעם, שהיו לכם אכסניא בשעת הדחק. לפיכך. ט בנים אשר יולדו להם דור שלישי. ושאר האמות מתרין מיד. הא למדת שהמחטיא לאדם קשה לו מן

ההורגו, שההורגו הורגו בעולם הזה, והמחטיאו מוציאו מן העולם הזה ומן העולם הבא, לפיכך אדום שקדמם בחרב לא נתעב וכן מצרים שטבעום, ואלו שהחטיאום נתעבו: **[י]** כי תצא וגוי ונשמרת. שהשטן מקטרג בשעת הסכנה: **[יא]** מקרה לילה. דבר הכתוב בהוה: ויצא אל מחוץ למחנה. זו מצות עשה: לא יבא אל תוך המחנה. זו מצות לא תעשה. ואסור לכנס למחנה לוויה, וכל שכן למחנה שכינה: **[יב]** והיה לפנות ערב. סמוך להערב שמשו יטבול, שאינו טהור בלא הערב שמש: **[יג]** ויד תהיה לך. כתרגומו ואתר, כמו (במדבר ב, יז) איש על ידו: מחוץ למחנה. חוץ לענן: **[יד]** על אזנך. לבד משאר כלי תשמישך: אזנך. כמו כלי זינך: **[טו]** ולא יראה בך. הקדוש ברוך הוא ערות דבר: **[טז]** לא תסגיר עבד. כתרגומו. דבר אחר אפלו עבד כנעני של ישראל שברח מחוצה לארץ לארץ ישראל: **[יח]** לא תהיה קדשה. מפקרת, מקדשת ומזמנת לזנות: ולא יהיה קדש. מזמן למשכב זכור. ואונקלוס תרגם לא תהי אתתא מבנת ישראל לגבר עבד, שאף זו מפקרת לבעילת זנות היא, מאחר שאין קדושין תופסין לו בה, שהרי הקשו לחמור, שנאמר (בראשית כב, ה) שבו לכם פה עם החמור, עם הדומה לחמור. ולא יסב גברא מבני ישראל אתתא אמא, שאף הוא נעשה קדש על ידה, שכל בעילותיו בעילות זנות שאין קדושין תופסין לו בה: **[יט]** אתנן זונה. נתן לה טלה באתננה פסול להקרבה: ומחיר כלב. החליף שה בכלב: גם שניהם. לרבות שנוייהם, כגון חטים ועשאן סלת: **[כ]** לא תשיך. אזהרה ללוה שלא יתן רבית למלוה, ואחר כך אזהרה למלוה (ויקרא כה, לו) את כספך לא תתן לו בנשך: **[כא]** לנכרי תשיך. ולא לאחיק. לאו הבא מכלל עשה, עשה, לעבור עליו בשני לאוין ועשה: **[כב]** לא תאחר לשלמו. שלשה רגלים. ולמדוהו רבותינו מן המקרא: **[כד]** מוצא שפתיך תשמר ועשית. לתן עשה על לא תעשה: **[כה]** כי תבא בכרם רעד. בפועל הכתוב מדבר: כנפשך. כמה שתרצה: שבעך. ולא אכילה גסה: ואל כליך לא תתן. מכאן שלא דברה תורה אלא בשעת הבציר, בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית, אבל אם שכרו לעדור ולקשקש, אינו אוכל: **[כו]** כי תבא בקמת רעד. אף זו בפועל הכתוב מדבר:

דברים פרק-כד

[א] כי מצא בה ערות דבר. מצוה עליו לגרשה שלא תמצא חן בעיניו: **[ב]** לאיש אחר. אין זה בן זוגו של ראשון, הוא הוציא רשעה מתוך ביתו וזה הכניסה: **[ג]** ושנאה האיש האחרון. הכתוב מבשרו שסופו לשנאותה, ואם לאו קוברתו, שנאמר או כי ימות: **[ד]** אחרי אשר הטמאה. לרבות סוטה שנסתרה: **[ה]** אשה חדשה. שהיא חדשה לו ואפלו אלמנה, פרט למחזיר גרושתו: ולא יעבר עליו. דבר הצבא: לכל

דבר. שהוא צורך הצבא, לא לספק מים ומזון ולא לתקן דרכים, אבל החוזרים מעורכי המלחמה על פי כהן, כגון בנה בית ולא חנכו או ארס אשה ולא לקחה, מספיקין מים ומזון ומתקנין את הדרכים: **יהיה לביתו**. אף בשביל ביתו, אם בנה בית וחנכו ואם נטע כרם וחללו, אינו זז מביתו בשביל צרכי המלחמה: **לביתו**. זה ביתו: **יהיה**. לרבות את כרמו: **ושמח**. ישמח את אשתו. ותרגמו ויחדי ית אתתיה. והמתרגם ויחדי עם אתתיה, טועה הוא, שאין זה תרגום של ושמח אלא של ושמח: **ו** **לא יחבל**. אם בא למשכנו על חובו בבית דין, לא ימשכנו בדברים שעושים בהן אוכל נפש: **רחים**. היא התחתונה: **ורכב**. היא העליונה: **ז** **כי ימצא**. בעדים והתראה. וכן כל כי ימצא שבתורה: **והתעמר בו**. אינו חיב עד שישתמש בו: **ח** **השמר בנגע הצרעת**. שלא תתלוש סימני טמאה, ולא תקוץ את הבהרת: **ככל אשר יורו אתכם**. אם להסגיר אם להחליט אם לטהר: **ט** **זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים**. אם באת להזהר שלא תלקה בצרעת, אל תספר לשון הרע. זכור העשוי למרים שדברה באחיה ולקתה בנגעים: **י** **כי תשה ברעך**. תחוב בחברך: **משאת מאומה**. חוב של כלום: **יב** **לא תשכב בעבוטו**. לא תשכב ועבוטו אצלך: **יג** **כבוא השמש**. אם כסות לילה הוא, ואם כסות יום החזירהו בבקר, וכבר כתוב בואלה המשפטים (שמות כב, כה) עד בא השמש תשיבנו לו, כל היום תשיבנו לו וכבוא השמש תקחנו: **וברכך**. ואם אינו מברכך, מכל מקום ולך תהיה צדקה: **יד** **לא תעשק שכיר**. והלא כבר כתוב, אלא לעבור על האביון בשני לאוין לא תעשוק שכר שכיר שהוא עני ואביון, ועל העשיר כבר הזהר (ויקרא יט, יג) לא תעשק את רעך: **אביון**. התאב לכל דבר: **מגרך**. זה גר צדק: **בשעריך**. זה גר תושב האוכל נבלות: **אשר בארצך**. לרבות שכר בהמה וכלים: **טו** **ואליו הוא נשא את נפשו**. אל השכר הזה הוא נושא את נפשו למות, עלה בכבש ונתלה באילן: **והיה בך חטא**. מכל מקום, אלא שממהרין להפרע על ידי הקורא: **טז** **לא יומתו אבות על בנים**. בעדות בנים. ואם תאמר בעון בנים, כבר נאמר איש בחטאו יומתו, אבל מי שאינו איש, מת בעון אביו, הקטנים מתים בעון אבותם בידי שמים: **יז** **לא תטה משפט גר יתום**. ועל העשיר כבר הזהר (דברים טז, יט) לא תטה משפט, ושנה בעני לעבור עליו בשני לאוין, לפי שנקל להטות משפט עני יותר משל עשיר, לכך הזהיר ושנה עליו: **ולא תחבל**. שלא בשעת הלואה: **יח** **וזכרת**. על מנת כן פדיתך לשמור חקותי אפלו יש חסרון כיס בדבר: **יט** **ושכחת עמך**. ולא גדיש. מכאן אמרו עמר שיש בו סאתים ושכחו אינו שכחה: **בשדה**. לרבות שכחת קמה ששכח מקצתה מלקצור: **לא תשוב לקחתו**. מכאן אמרו, שלאחריו שכחה, שלפניו אינו שכחה, שאינו בבל תשוב: **למען יברכך**. ואף על פי שבאת לידו שלא במתכון, קל וחמר לעושה במתכון. אמור מעתה, נפלה סלע מידו ומצאה עני ונתפרנס בה הרי הוא מתברך עליה: **כ** **לא תפאר**. לא תטול תפארתו ממנו. מכאן שמניחין פאה לאילן: **אחריך**. זו שכחה: **כא** **לא תעולל**. אם מצאת בו עוללות לא תקחנה. ואיזו היא עוללות כל שאין לה לא כתף ולא נטף. יש לה אחד מהם הרי היא לבעל הבית. וראיתי בתלמוד

ירושלמי איזו היא כתף, פסיגין זה על גב זה. נטף, אלו התלויות בשדרה
ויורדות:

דברים פרק-כה

[א] כי יהיה ריב. סופם להיות נגשים אל המשפט. אמור מעתה אין שלום יוצא מתוך מריבה, מי גרם ללוט לפרוש מן הצדיק הוי אומר זו מריבה: והרשיעו את הרשע. יכול כל המתחבין בדין לוקין, תלמוד לומר והיה אם בן הכות הרשע, פעמים לוקה ופעמים אינו לוקה. ומי הוא הלוקה, למוד מן הענין (פסוק ד), לא תחסם שור בדישו, לאו שלא נתק לעשה: **[ב]** והפילו השפט. מלמד שאין מלקין אותו לא עומד ולא יושב אלא מטה: לפניו כדי רשעתו. ולאחריו כדי שתים. מכאן אמרו, מלקין אותו שתי ידות מלאחריו ושליש מלפניו: במספר. ואינו נקוד במספר, למד שהוא דבוק, לומר במספר ארבעים ולא ארבעים שלמים, אלא מנין שהוא סוכם ומשלים לארבעים, והן ארבעים חסר אחת: **[ג]** לא יסיף. מכאן אזהרה למכה את חברו: ונקלה אחיך. כל היום קוראו רשע ומשלקה קראו אחיך: **[ד]** לא תחסם שור בדישו. דבר הכתוב בהוה והוא הדין לכל בהמה חיה ועוף העושים במלאכה שהיא בדבר מאכל. אם כן למה נאמר שור, להוציא את האדם: בדישו. יכול יחסמנו מבחוץ, תלמוד לומר לא תחסם שור מכל מקום, ולמה נאמר דיש, לומר לך מה דיש מיוחד דבר שלא נגמרה מלאכתו וגדולו מן הארץ, אף כל כיוצא בו, יצא החולב והמגבן והמחבץ שאין גדולו מן הארץ, יצא הלש והמקטף שנגמרה מלאכתו לחלה, יצא הבודל בתמרים ובגרוגרות שנגמרה מלאכתן למעשר: **[ה]** כי ישבו אחים יחדו. שהיתה להם ישיבה אחת בעולם, פרט לאשת אחיו שלא היה בעולמו: יחדו. המיוחדים בנחלה, פרט לאחיו מן האם: ובן אין לו. עין עליו: בן או בת, או בן הבן, או בת הבן, או בן הבת, או בת הבת: **[ו]** והיה הבכור. גדול האחים הוא מיבם אותה: אשר תלד. פרט לאילונית שאינה יולדת: יקום על שם אחיו. זה שיבם את אשתו יטול נחלת המת בנכסי אביו: ולא ימחה שמו. פרט לאשת סריס ששמו מחוי: **[ז]** השערה. כתרגומו לתרע בית דינא: **[ח]** ועמד. בעמידה: ואמר. בלשון הקדש, ואף היא דבריה בלשון הקדש: **[ט]** וירקה בפניו. על גבי קרקע: אשר לא יבנה. מכאן למי שחלץ שלא יחזור וייבם, דלא כתיב אשר לא בנה, אלא אשר לא יבנה, כיון שלא בנה שוב לא יבנה: **[י]** ונקרא שמו וגוי. מצוה על כל העומדים שם לומר חלוץ הנעל: **[יא]** כי ינצו אנשים. סופן לבא ליד מכות, כמו שנאמר מיד מכהו. אין שלום יוצא מתוך ידי מריבה: **[יב]** וקצתה את כפה. ממון דמי בשתו. הכל לפי המביש והמתביש. או אינו אלא ידה ממש, נאמר כאן לא תחוס, ונאמר להלן בעדים זוממין (לעיל יט, יג) לא תחוס, מה להלן ממון, אף כאן ממון:

[יג] **אבן ואבן**. משקלות: **גדולה וקטנה**. גדולה שמכחשת את הקטנה, שלא יהא נוטל בגדולה ומחזיר בקטנה: **[יד]** **לא יהיה לך**. אם עשית כן, לא יהיה לך כלום: **[טו]** **אבן שלמה וצדק יהיה לך**. אם עשית כן יהיה לך הרבה: **[יז]** **זכור את אשר עשה לך**. אם שקרת במדות ובמשקלות הוי דואג מגרוי האויב, שנאמר (משלי יא, א) מאזני מרמה תועבת ה', וכתוב בתריה בא זדון ויבא קלון: **[יח]** **אשר קרך בדרך**. לשון מקרה. דבר אחר לשון קרי וטמאה, שהיה מטמאן במשכב זכור. דבר אחר לשון קור וחום, צננך והפשירך מרתיחתך, שהיו כל האמות יראים להלחם בכס ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים. משל לאמבטי רותחת שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה, בא בן בליעל אחד קפץ וירד לתוכה. אף על פי שנכוה, הקרה אותה בפני אחרים: **[יזנב]** **בך**. מכת זנב, חותך מילות וזורק כלפי מעלה: **כל הנחשלים אחריך**. חסרי כח מחמת חטאם, שהיה הענן פולטן: **ואתה עיף ויגע**. עיף בצמא, דכתיב (שמות יז, ג) ויצמא שם העם למים, וכתוב אחריו ויבא עמלק: **ויגע**. בדרך: **ולא ירא**. עמלק, **אלהים' מלהרע לך**: **[יט]** **תמחה את זכר עמלק**. מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה (שמואל א' טו, ג). שלא יהא שם עמלק נזכר אפלו על הבהמה, לומר בהמה זו משל עמלק היתה:

תבוא

כי

פרשת

דברים פרק-כו

[א] **והיה כי תבוא וירשתה וישבת בה**. מגיד שלא נתחיבו בבכורים עד שכבשו את הארץ וחלקוה: **[ב]** **מראשית**. ולא כל ראשית, שאין כל הפרות חיבין בבכורים אלא שבעת המינין בלבד. נאמר כאן ארץ, ונאמר להלן (לעיל ח, ח) ארץ חטה ושערה ויני, מה להלן משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, אף כאן שבח ארץ ישראל שהן שבעה מינין: **זית שמן**. זית אגורי ששמנו אגור בתוכו: **ודבש**. הוא דבש תמרים: **מראשית**. אדם יורד לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה כורך עליה גמי לסימן ואומר הרי זו בכורים: **[ג]** **אשר יהיה בימים ההם**. אין לך אלא כהן שבימיד, כמו שהוא: **ואמרת אליו**. שאינך כפוי טובה: **הגדתי היום**. פעם אחת בשנה ולא שתי פעמים: **[ד]** **ולקח הכהן הטנא מידך**. להניף אותו. כהן מניח ידו תחת יד הבעלים ומניף: **[ה]** **וענית**. לשון הרמת קול:

ארמי אבד אבי. מזכיר חסדי המקום. ארמי אבד אבי, לבן, בקש לעקור את הכל, כשרדף אחר יעקב. ובשביל שחשב לעשות, חשב לו המקום כאלו עשה, שאמות העולם חושב להם הקדוש ברוך הוא מחשבה רעה כמעשה: **וירד מצרימה.** ועוד אחרים באו עלינו לכלותנו, שאחרי זאת ירד יעקב למצרים: **במתי מעט.** בשבעים נפש: **[ט] אל המקום הזה.** זה בית המקדש: **ויתן לנו את הארץ.** כמשמעו: **[י] והנחתו.** מגיד שנוטלו אחר הנחת הכהן ואוחזו בידו כשהוא קורא, וחוזר ומניף: **[יא] ושמחת בכל הטוב.** מכאן אמרו אין קורין מקרא בכורים אלא בזמן שמחה, מעצרת ועד החג, שאדם מלקט תבואתו ופירותיו ויינו ושמנו, אבל מהחג ואלך, מביא ואינו קורא: **אתה והלוי.** אף הלוי חייב בכורים אם נטעו בתוך עריהם: **והגר אשר בקרבך.** מביא ואינו קורא, שאינו יכול לומר לאבותינו: **[יב] כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך בשנה השלישית.** כשתגמור להפריש מעשרות של שנה השלישית, קבע זמן הבעור והוידוי בערב הפסח של שנה הרביעית, שנאמר (דברים יד, כח) מקצה שלש שנים תוציא וגו'. נאמר כאן מקץ, ונאמר להלן (שם לא, י) מקץ שבע שנים, לענין הקהל מה להלן רגל אף כאן רגל, אי מה להלן חג הסכות אף כאן חג הסכות, תלמוד לומר כי תכלה לעשר, מעשרות של שנה השלישית רגל שהמעשרות כלין בו, וזהו פסח, שהרבה אילנות יש שנלקטין אחר הסכות, נמצאו מעשרות של שלישיית כלין בפסח של רביעית, וכל מי ששיחה מעשרותיו הצריכו הכתוב לבערו מן הבית: **שנת המעשר.** שנה שאין נוהג בה אלא מעשר אחד משני מעשרות שנהגו בשתי שנים שלפניה, ששנה ראשונה של שמטה נוהג בה מעשר ראשון, כמו שנאמר (במדבר יח, כו) כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר, ומעשר שני, שנאמר (דברים יד, כג) ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירשך ויצהרך, הרי שני מעשרות, ובא ולמדך כאן בשנה השלישית שאין נוהג מאותן שני מעשרות אלא אחד, ואיזה, זה מעשר ראשון. ותחת מעשר שני תן מעשר עני שנאמר כאן **ונתת ללוי.** את אשר לו, הרי מעשר ראשון. **לגר ליתום ולאלמנה.** זה מעשר עני: **ואכלו בשעריך ושבעו.** תן להם כדי שבען מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן פחות מחצי קב חטים וכו': **[יג] ואמרת לפני ה' אלהיך.** התודה שנתת מעשרותיך: **בערתי הקדש מן הבית.** זה מעשר שני ונטע רבעי, ולמדך שאם שיהיה מעשרותיו של שתי שנים ולא העלם לירושלים, שצריך להעלותם עכשיו: **וגם נתתיו ללוי.** זה מעשר ראשון. וגם, לרבות תרומה ובכורים: **ולגר ליתום ולאלמנה.** זה מעשר עני: **ככל מצותך.** נתתים כסדרן ולא הקדמתי תרומה לבכורים, ולא מעשר לתרומה ולא שני לראשון, שהתרומה קרויה ראשית, שהיא ראשונה משנעשה דגן, וכתוב מלאתך ודמעך לא תאחר (שמות כב, כח), לא תשנה את הסדר: **לא עברתי ממצותיך.** לא הפרשתי ממין על שאינו מינו ומן החדש על הישן: **ולא שכחתי.** מלברך על הפרשת מעשרות: **[יד] לא אכלתי באני ממנו.** מכאן שאסור לאונן: **ולא בערתי ממנו בטמא.** בין שאני טמא והוא טהור, בין שאני טהור והוא טמא. והיכן הזהר על כך (לעיל יב, יז) לא תוכל לאכל בשעריך. זו אכילת טמאה, כמו שנאמר בפסולי המקדשים (לעיל טו, כב) בשעריך תאכלנו הטמא והטהור וגו', אבל זה, לא

תוכל לאכול דרך אכילת שעריך האמור במקום אחר: **ולא נתתי ממנו למת**. לעשות לו ארון ותכריכין: **שמעתי בקול ה' אלהי**. הביאותיו לבית הבחירה: **עשיתי ככל אשר צויתני**. שמחתי ושמחתי בו: **[טו] השקיפה ממעון קדשך**. עשינו מה שגזרת עלינו, עשה אתה מה שעליך לעשות, שאמרת (ויקרא כו, ג) אם בחקתי תלכו ונתתי גשמיכם בעתם: **אשר נתתה לנו כאשר נשבעת לאבותינו**. לתת לנו וקימת ארץ זבת חלב ודבש: **[טז] היום הזה ה' אלהיך מצוך**. בכל יום יהיו בעיניך חדשים, כאלו בו ביום נצטוית עליהם: **ושמרת ועשית אותם**. בת קול מברכתו הבאת בכורים היום, תשנה לשנה הבאה: **[יז] האמרת**. והאמירך (פסוק יח) אין להם עד מוכיח במקרא. ולי נראה שהוא לשון הפרשה והבדלה. הבדלתי לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים, והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגלה. ומצאתי להם עד, והוא לשון תפארת, כמו (תהלים צ"ד) יתאמרו כל פועלי און: **[יח] כאשר דבר לך**. (שמות יט, ה) והייתם לי סגלה: **[יט] ולהיתך עם קדש וגו' כאשר דבר**. (ויקרא כ, כו) והייתם לי קדושים:

דברים פרק-כו

[א] שמר את כל המצוה. לשון הוה גרדנייט בלע"ז (בעאבאכטענד): **[ב] והקמת לך**. בירדן ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל. נמצאת אתה אומר, שלשה מיני אבנים היו, שנים עשר בירדן, וכנגדן בגלגל, וכנגדן בהר עיבל, כדאיתא במסכת סוטה (ל"ה): **[ג] באר היטב**. בשבעים לשון: **[ט] הסכת**. כתרגומו: **היום הזה נהיית לעם**. בכל יום יהיו בעיניך כאלו היום באת עמו בברית: **[יב] לברך את העם**. כדאיתא במסכת סוטה (לב, א) ששה שבטים עלו לראש הר גרזים, וששה לראש הר עיבל, והכהנים והלויים והארון למטה באמצע. הפכו לויים פניהם כלפי הר גרזים ופתחו בברכה, ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו' ואלו ואלו עונין אמן. חזרו והפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה ואומרים, (פסוק טו) ארור האיש אשר יעשה פסל וגו', וכן כלם עד (פסוק כו) ארור אשר לא יקים: **[טז] מקלה אביו**. מזלזל, לשון (לעיל כ"ה) ונקלה אחיך: **[יז] מסיג גבול**. מחזירו לאחוריו וגונב את הקרקע, לשון (ישעיה נט) והסג אחור: **[יח] משגה עור**. הסומא בדבר ומשיאו עצה רעה: **[כד] מכה רעהו בסתר**. על לשון הרע הוא אומר. ראיתי ביסודו של רבי משה הדרשן, אחד עשר ארורים יש כאן, כנגד אחד עשר שבטים. וכנגד שמעון לא כתב ארור, לפי שלא היה בלבו לברכו לפני מותו כשברך שאר השבטים, לכך לא רצה לקללו: **[כו] אשר לא יקים**. כאן כלל את כל התורה כלה וקבלוה עליהם באלה ובשבועה:

דברים פרק-כח

[ד] שגר אלפיך. ולדות בקרך שהבהמה משגרת ממעיה: **ועשתרות צאנך**. כתרגומו. ורבותינו אמרו למה נקרא שמם עשתרות, שמעשירות את בעליהן ומחזיקות אותם כעשתרות הללו שהן סלעים חזקים: **[ה]** ברוך טנאך. פירותיך. דבר אחר טנאך דבר לח שאתה מסנן בסלים: **ומשארתיך**. דבר יבש שנשאר בכלי ואינו זב: **[ו]** ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך. שתהא יציאתך מן העולם בלא חטא כביאתך לעולם: **[ז]** ובשבעה דרכים ינוסו לפניך. כן דרך הנבהלים לברוח, מתפזרין לכל צד: **[ח]** המארה. חסרון כמו (ויקרא יג, נב) צרעת ממארת: **המהומה**. שגוש קול בהלות: **[ט]** בשחפת. שבשרו נשחף ונפוח: **ובקדחת**. לשון (דברים לב, כב) כי אש קדחה באפי והיא אש של חולים **מלוייך בלעיז** (פיעבערהימצע) שהיא חמה מאד: **ובדלקת**. חמה יותר מקדחת, ומיני חלאים הם: **ובחרחר**. חולי המחממו תוך הגוף וצמא תמיד למים **ובלעיז אישרדימיניט** לשון (איוב ל, ל) ועצמי חרה מני חרב (ירמיו ו, כט) נחר מפוח מאש: **ובחרב**. יביא עליך גיסות: **שדפון וירקון**. מכות תבואה שבשדות: **שדפון**. רוח קדים **אשלייזדה בלעיז** (זאננפערבראננט) **ירקון**. יובש לפני התבואה מכסיפין ונהפכין לירקון **קמייא בלעיז**: **עד אבדך**. תרגום עד דתיבד, כלומר עד אבוד אותך שתכלה מאליך: **[כג]** והיו שמיד אשר על ראשך נחשת. קללות הללו משה מפי עצמו אמרן, ושבהר סיני מפי הקדוש ברוך הוא אמרן כמשמען, ושם נאמר (ויקרא כו, יד) ואם לא תשמעו לי, (ויקרא כו, כא) ואם תלכו עמי קרי, וכן הוא אומר (פסוק טו) בקול ה' אלהיך (פסוק כא) ידבק ה' בך, (פסוק כב) יככה ה'. הקל משה בקללותיו לאמרן בלשון יחיד. וגם כן בקללה זו הקל, שבראשונות הוא אומר (ויקרא כו, יט) את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחושה, שלא יהיו השמים מזיעין כדרך שאין הברזל מזיע, ומתוך כך יהא חורב בעולם והארץ תהא מזיעה כדרך שהנחשת מזיע, והיא מרקבת פירותיה, וכאן הוא אומר שמיד נחשת וארצך ברזל, שיהיו שמים מזיעין אף על פי שלא יריקו מטר, מכל מקום לא יהיה חורב של אבדן בעולם, והארץ לא תהא מזיעה כדרך שאין הברזל מזיע, ואין הפרות מרקבינן. ומכל מקום קללה היא, בין שהיא כנחשת בין שהיא כברזל, לא תוציא פרות, וכן השמים לא יריקו מטר: **[כד]** מטר ארצך אבק ועפר. זיקא דבתר מטרא, מטר יורד ולא כל צרכו ואין בו כדי להרביץ את העפר, והרוח באה ומעלה את האבק ומכסה את עשב הזרעים שהן לחים מן המים, ונדבק בהם ונעשה טיט ומתיבש, ומרקבינן: **[כה]** לזעוה. לאימה ולזיע, שיזועו כל שומעי מכותיך ממך, ויאמרו אוי לנו, שלא יבוא עלינו כדרך שבא על אלו: **[כו]** בשחין מצרים. רע היה מאד, לח מבחוץ ויבש מבפנים, כדאיתא בבכורות (מא, א): **גרב**. שחין לח: **חרס**. שחין יבש כחרס: **[כז]** ובתמהון לבב. אוטם הלב

אשטורדישוין בלע"ז [תדהמה] : **[כט] עשוק**. בכל מעשיך יהיה ערעור : **[ל] ישגלנה**. לשון שגל, פלגש, והכתוב כנהו לשבח, ישכבנה, ותקון סופרים הוא זה : **תחללנו**. בשנה הרביעית לאכול פרו : **[לב] וכלות אליהם**. מצפות אליהם שישבו ואינם שבים. כל תוחלת שאינה באה, קרויה כליון עינים : **[לז] לשמה**. אשטורדישוין [תדהמה] כל הרואה אותך ישום עליך : **למשל**. כשתבא מכה רעה על אדם, יאמרו זו דומה למכת פלוני : **ולשנינה**. לשון (לעיל ו, ז) ושנתם, ידברו בך, וכן תרגומו ולשועי, לשון ספור, ואשתעי : **[לח] יחסלנו**. יכלנו, ועל שם כך נקרא חסיל, שמכלה את הכל : **[מ] כי ישל**. ישיר פירותיו, לשון (לעיל יט, ה) ונשל הברזל : **[מב] יירש הצלצל**. יעשנו הארבה רש מן הפרי : **יירש**. יעני : **צלצל**. מין ארבה. ואי אפשר לפרש יירש לשון ירשה, שאם כן היה לו לכתוב יירש, ולא לשון הורשה וגירושין, שאם כן היה לכתוב יוריש : **[מז] מרב כל**. בעוד שהיה לך כל טוב : **[מט] כאשר ידאה הנשר**. פתאום, ודרך מצלחת, ויקלו סוסיו : **לא תשמע לשונו**. לא תכיר לשונו, וכן (ברא' מא) תשמע חלום לפתר אותו. וכן (שם מב) כי שומע יוסף אינטינדר"י בלע"ז [להבין] : **[נב] עד רדת חמתך**. לשון רדוי וכבוש : **[נג] ואכלת פרי בטנך בשר בניך וגוי במצור**. מחמת שיהיו צרין על העיר ויהיה שם מצוק, עקת רעבון : **[נד] הרך בך והענג**. הוא הרך הוא הענוג, לשון פנוק. ומהתענג ומרך מוכיח עליהם ששניהם אחד, אף על פי שהוא מפנק ודעתו קצה בדבר מאוס, ימתק לו לרעבוננו בשר בניו ובנותיו עד כי תרע עינו בבניו הנותרים מתת לאחד מהם מבשר בניו אחיהם אשר יאכל. דבר אחר הרך בך הרחמני ורך הלבב, מרב רעבנותם, יתאכזרו ולא יתנו מבשר בניהם השחוטים לבניהם הנותרים : **[נו] תרע עינה באיש חיקה ובבנה ובבתה**. הגדולים : **[נז] ובשליתה**. בניה הקטנים. בכלן תהא עינה צרה כשתאכל את האחד מלתן לאשר אצלה מן הבשר. **נט והפלא ה' את מכתך**. מפלאות ומבדלות משאר מכות : **ונאמנות**. ליסרך לקים שליחותן : **[ס] אשר יגרת מפניהם**. מפני המכות, כשהיו ישראל רואים מכות משנות הבאות על מצרים, היו יראים מהם שלא יבואו גם עליהם, תדע, שכן כתיב (שמות טו, כו) אם שמע וגוי כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך, אין מיראין את האדם אלא בדבר שהוא יגור ממנו : **[סא] יעלם**. לשון עליה : **[סב] ונשאתם במתי מעט תחת וגוי**. מועטין חלף מרבין : **[סג] כן ישיש ה'**. את אויביכם עליכם להאביד וגוי : **ונסחתם**. לשון עקירה וכן (משלי טו, כה) בית גאים יסח ה' : **[סד] ועבדת שם אלהים אחרים**. כתרגומו, לא עבודת אלהות ממש, אלא מעלים מס וגולגליות לכומרי עבודה זרה : **[סה] לא תרגיע**. לא תנוח, כמו (ישעיה כח, יב) וזאת המרגעה : **לב רגז**. לב חרד, כתרגומו דחל, כמו (שם יד, ט) שאול מתחת רגזה לך, (שמות טו, יד) שמעו עמים ירגזון, (שמואל ב' כב, ח) מוסדות השמים ירגזו : **וכליון עינים**. מצפה לישועה ולא תבא : **[סז] חייך תלאים לך**. על הספק, כל ספק קרוי תלוי, שמא אמות היום בחרב הבאה עלינו. ורבותינו דרשו זה הלוקח תבואה מן השוק : **ולא תאמין בחייך**. זה הסומך על הפלטר : **[סז] בבקר תאמר מי יתן ערב**. ויהיה הערב של אמש. **ובערב תאמר מי יתן בקר**. של שחרית, שהצרות מתחזקות תמיד, וכל שעה מרבה קללתה משלפניה :

[סח] באניות. בספינות, בשביה: **והתמכרתם שם לאיביך.** אתם מבקשים להיות נמכרים להם לעבדים ולשפחות: **ואין קנה.** כי יגזרו עליך הרג וכליון: **והתמכרתם.** בלע"ז איפורונדרייץ ווי"ש [ותמכרו עצמכם]. ולא יתכן לפרש והתמכרתם לשון ונמכרתם על ידי מוכרים אחרים, מפני שנאמר אחריו ואין קונה: **[סט] לכת את בני ישראל.** שיקבלו עליהם את התורה באלה ובשבועה: **מלבד הברית.** קללות שבתורת כהנים שנאמרו בסיני:

דברים פרק-כט

[ג] ולא נתן ה' לכם לב לדעת. להכיר את חסדי הקדוש ברוך הוא ולדבק בו: **עד היום הזה.** שמעתי שאותו היום שנתן משה ספר התורה לבני לוי, כמו שכתוב (לקמן לא, ט) ויתנה אל הכהנים בני לוי, באו כל ישראל לפני משה ואמרו לו, משה רבינו, אף אנו עמדנו בסיני וקבלנו את התורה ונתנה לנו, ומה אתה משליט את בני שבטך עליה, ויאמרו לנו יום מחר לא לכם נתנה, לנו נתנה. ושמח משה על הדבר, ועל זאת אמר להם היום הזה נהיית לעם וגוי' (לעיל כז, ט), היום הזה הבנתי שאתם דבקים וחפצים במקום: **[ו] ותבאו אל המקום הזה.** עתה אתם רואים עצמכם בגדלה וכבוד, אל תבעטו במקום ואל ירום לבבכם, ושמרתם את דברי הברית הזאת. דבר אחר ולא נתן ה' לכם לב לדעת, שאין אדם עומד על סוף דעתו של רבו וחכמת משנתו עד ארבעים שנה, ולפיכך לא הקפיד עליכם המקום עד היום הזה, אבל מכאן ואלך יקפיד ולפיכך (פסוק ח) **ושמרתם את דברי הברית הזאת** וגוי':

נצבים

פרשת

[ט] אתם נצבים. מלמד שכנסם משה לפני הקדוש ברוך הוא ביום מותו להכניסם בברית: **ראשיכם שבטיכם.** ראשיכם לשבטיכם: **זקניכם ושטריכם.** החשוב חשוב קודם, ואחר כך כל איש ישראל: **[י] מחטב עציך.** מלמד שבאו כנענים להתגיר בימי משה, כדרך שבאו גבעונים בימי יהושע. וזהו האמור בגבעונים (יהושע ט, ד) ויעשו גם המה בערמה, ונתנם משה חוטבי עצים ושואבי מים: **[יא] לעברך.** להיותך עובר בברית. ולא יתכן לפרשו כמו להעבירך, אלא כמו (לעיל ד, יד) לעשותכם אותם: **לעברך בברית.** דרך העברה, כך היו כורתים ברית, עושין מחצה מכאן ומחצה מכאן ועוברים בנתיים, כמו שנאמר (ירמיה לד, יח) העגל אשר כרתו לשנים

ויעברו בין בתריו: **[יב]** למען הקים אתך היום לו לעם. כל כך הוא נכנס לטרוח למען קים אתך לפניו לעם: והוא יהיה לך לאלהים. לפי שדבר לך ונשבע לאבותיך שלא להחליף את זרעם באמה אחרת, לכך הוא אוסר אתכם בשבועות הללו, שלא תקניטוהו אחר שהוא אינו יכול להבדל מכם. עד כאן פרשתי לפי פשוטו של פרשה. ומדרש אגדה, למה נסמכה פרשת אתם נצבים לקללות, לפי ששמעו ישראל מאה קללות חסר שתיים, חוץ ממ"ט שבתורת כהנים, הוריקו פניהם ואמרו מי יוכל לעמוד באלו, התחיל משה לפיסס אתם נצבים היום, הרבה הכעסתם למקום ולא עשה אתכם כליה והרי אתם קימים לפניו: היום. כיום הזה שהוא קים והוא מאפיל ומאיר, כך האיר לכם וכך עתיד להאיר לכם, והקללות והיסורין מקימין אתכם ומציבין אתכם לפניו. ואף הפרשה של מעלה מזו פיוסין הם (לעיל פסוק א'), אתם ראיתם את כל אשר עשה. דבר אחר, אתם נצבים לפי שהיו ישראל יוצאין מפרנס לפרנס ממשה ליהושע, לפיכך עשה אותם מצבה כדי לזרזם. וכן עשה יהושע, וכן שמואל (שמואל א' יב, ז) התיצבו ואשפטה אתכם, כשיצאו מידו ונכנסו לידו של שאול: **[יד]** ואת אשר איננו פה. ואף עם דורות העתידים להיות: **[טו]** כי אתם ידעתם וגו' ותראו את שקוציהם. לפי שראיתם האמות עובדי עבודה זרה ושמא השיא לב אחד מכם אותו ללכת אחריהם, פן יש בכם וגו' (פסוק יז) לפיכך אני צריך להשביעכם: **[טז]** ותראו את שקוציהם. על שם שהם מאוסים כשקצים: גלליהם. שמסרחים ומאוסין כגלל: עץ ואבן. אותן של עצים ושל אבנים ראיתם בגלוי, לפי שאין הגוים יראים שמא יגנבו, אבל של כסף וזהב, עמהם, בחדרי משכיתם הם, לפי שהם יראים שמא יגנבו: **[יז]** פן יש בכם. שמא יש בכם: אשר לבנו פנה היום. מלקבל עליו הברית: שרש פרה ראש ולענה. שרש מגדל עשב מר כגידין, שהם מרים, כלומר מפרה ומרבה רשע בקרבכם: **[יח]** והתברך בלבנו. לשון ברכה, יחשב בלבו ברכת שלום לעצמו לאמר, לא יבואוני קללות הללו, אך שלום יהיה לי: והתברך. **בינדיר"א ש"י"י בלע"ז** [יברך את עצמו], כמו והתגלח והתפלל: **בשררות לבי אלך**. במראית לבי, כמו (במדבר כד, יז) אשורנו ולא קרוב, כלומר מה שלבי רואה לעשות: **למען ספות הרוה**. לפי שאוסיף לו פרענות על מה שעשה עד הנה בשוגג והייתי מעביר עליהם, וגורם עתה שאצרפם עם המזיד ואפרע ממנו הכל. וכן תרגם אנקלוס בדיל לאוספא ליה חטאי שלותא על זדנותא, שאוסיף לו אני השגנות על הזדונות: **הרוה**. שוגג שהוא עושה כאדם שכור שלא מדעת: **הצמאה**. שהוא עושה מדעת ובתאוה: **[יט]** יעשן אף ה'. על ידי כעס הגוף מתחמם והעשן יוצא מן האף, וכן (ש"ב כב, ט) עלה עשן באפו, ואף על פי שאין זו לפני המקום, הכתוב משמיע את האזן כדרך שהיא רגילה ויכולה לשמוע, כפי דרך הארץ: **וקנאתו**. לשון חמה **אנפרטמיני"ט** [חמה] אחיזת לבישת נקמה, ואינו מעביר על המדה: **[כ]** הכתובה בספר התורה הזה. ולמעלה הוא אומר (לעיל כח, סא) בספר התורה הזאת גם כל חלי וכל מכה וגו', הזאת, לשון נקבה, מוסב על התורה. הזה, לשון זכר, מוסב על הספר, ועל ידי פסוק הטעמים הן נחלקין לשתי לשונות, בפרשת הקללות הטפחא נתונה תחת בספר, והתורה הזאת דבוקים זה לזה, לכך אמר הזאת, וכאן הטפחא

נתונה תחת התורה, נמצא ספר התורה דבוקים זה לזה, לפיכך לשון זכר נופל אחריו, שהלשון נופל על הספר: **[כה] לא ידעום**. לא ידעו בהם גבורת אלהות: **ולא חלק להם**. לא נתנם לחלקם. ואונקלוס תרגם ולא אוטיבא להון, לא הטיבו להם שום טובה, ולשון לא חלק אותו אלוה שבחרו להם, לא חלק להם שום נחלה ושום חלק: **[כז] ויתשם ה'**. כתרגומו וטלטלנון, וכן (ירמיה יב, יד) הנני נותשם מעל אדמתם: **[כח] הנסתר לה' אלהינו**. ואם תאמרו מה בידינו לעשות, אתה מעניש את הרבים על הרהורי היחיד, שנאמר (פסוק יז) פן יש בכם איש וגו', ואחר כך (פסוק כא) וראו את מכות הארץ ההיא, והלא אין אדם יודע טמונותיו של חברו, אין אני מעניש אתכם על הנסתרות, שהן לה' אלהינו והוא יפרע מאותו יחיד, אבל הנגלות' לנו ולבנינו לבער הרע מקרבנו, ואם לא נעשה דין בהם יענשו הרבים. נקוד על לנו ולבנינו, לדרוש, שאף על הנגלות לא ענש את הרבים עד שעברו את הירדן, משקבלו עליהם את השבועה בהר גרזים ובהר עיבל, ונעשו ערבים זה לזה:

דברים פרק-ל

[ג] ושב ה' אלהיך את שבותך. היה לו לכתוב והשיב את שבותך, רבותינו למדו מכאן שהשכינה כביכול שרויה עם ישראל בצרת גלותם, וכשנגאלין הכתיב גאלה לעצמו, שהוא ישוב עמהם. ועוד יש לומר, שגדול יום קבוץ גליות ובקשי, כאלו הוא עצמו צריך להיות אוחז בידי ממש איש איש ממקומו, כענין שנאמר (ישעיה כז, יב) ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל, ואף בגליות שאר האמות מצינו כן (ירמיהו מח, מז) ושבתי שבות מואב: **[יא] לא נפלאת היא ממך**. לא מכסה היא ממך, כמו שנאמר (דברים יז, ח) כי יפלא, ארי יתכסי, (איכה א, ט) ותרד פלאים, (איוב מ, יג) ותרד במטמוניות. מכסה, חבוש בטמון: **[יב] לא בשמים היא**. שאלו היתה בשמים, היית צריך לעלות אחריה וללמדה: **[יד] כי קרוב אליך**. התורה נתנה לכם בכתב ובעל פה: **[טו] את החיים ואת הטוב**. זה תלוי בזה, אם תעשה טוב הרי לך חיים, ואם תעשה רע הרי לך המות. והכתוב מפרש והולך היאך: **[טז] אשר אנכי מצוך היום לאהבה**. הרי הטוב, ובו תלוי: **וחיית ורבית**. הרי החיים: **[יז] ואם יפנה לבבך**. הרי הרע: **[יח] כי אבד תאבדון**. הרי המות: **[יט] העדתי בכס היום את השמים ואת הארץ**. שהם קיימים לעולם וכאשר תקרה אתכם הרעה יהיו עדים שאני התריתי בכס בכל זאת. דבר אחר, העידתי בכס היום את השמים וגו', אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל, הסתכלו בשמים שבראתי לשמש אתכם, שמא שנו את מדתם, שמא לא עלה גלגל חמה מן המזרח והאיר לכל העולם, כענין שנאמר (קהלת א, ה) וזרח השמש ובא השמש, הסתכלו בארץ שבראתי לשמש אתכם, שמא שנתה מדתה, שמא זרעתם אותה ולא

צמחה, או שמא זרעתם חטים והעלתה שעורים, ומה אלו שנעשו לא לשכר ולא להפסד אם זוכין אין מקבלין שכר ואם חוטאין אין מקבלין פרענות, לא שנו את מדתם, אתם, שאם זכיתם תקבלו שכר, ואם חטאתם תקבלו פרענות על אחת כמה וכמה: **ובחרת בחיים**. אני מורה לכם שתבחרו בחלק החיים, כאדם האומר לחברו בחר לך חלק יפה בנחלתי, ומעמידו על חלק היפה ואומר לו, את זה ברור לך, ועל זה נאמר (תהלים טז, ה) ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי, הנחת ידי על גורל הטוב לומר את זה קח לך:

וילך

פרשת

דברים פרק-לא

[א] וילך משה. וגוי' : **[ב]** אנכי היום. היום מלאו ימי ושנותי ביום זה נלדתי וביום זה אמות: **לא אוכל עוד לצאת ולבא**. יכול שתשש כחו, תלמוד לומר (דברים לד, ז) לא כהתה עינו ולא נס לחה. אלא מהו לא אוכל, איני רשאי, שנטלה ממני הרשות ונתנה ליהושע. דבר אחר, לצאת ולבא בדברי תורה, מלמד שנסתמו ממנו מסורות ומעינות החכמה: **וה' אמר אלי**. זהו פרוש לא אוכל עוד לצאת ולבא, לפי שה' אמר אלי: **[ו]** לא ירפך. לא יתן לך רפיון להיות נעזב ממנו: **[ז]** כי אתה תבוא את העם הזה. ארי את תיעול עם עמא הדין. משה אמר לו ליהושע, זקנים שבדור יהיו עמך, הכל לפי דעתן ועצתן, אבל הקדוש ברוך הוא אמר ליהושע, כי אתה תביא את בני ישראל אל הארץ אשר נשבעתי להם (דברים לא, כג), תביא על כרחם, הכל תלוי בך, טול מקל והך על קדקדן. דבר אחד לדור, ולא שני דברים לדור: **[ט]** ויכתב משה וגוי' ויתנה. כשנגמרה כלה, נתנה לבני שבטו: **[י]** מקץ שבע שנים. בשנה ראשונה של שמטה, בשמינית. ולמה קורא אותה שנת השמטה, שעדין שביעית נוהגת בה, בקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית: **[יא]** תקרא את התורה הזאת. המלך היה קורא מתחלת אלה הדברים, כדאיתא במסכת סוטה (מא, א), על בימה של עץ שהיו עושין בעזרה: **[יב]** האנשים. ללמוד: **והנשים**. לשמוע: **והטף**. למה בא, לתת שכר למביאייהם: **[יד]** ואצונו. ואזרזנו: **[טז]** נכר הארץ. גויי הארץ: **[יז]** והסתרתני פני. כמו שאיני רואה בצרתם: **[יט]** את השירה הזאת. (לקמן לב, א) האזינו השמים עד (לב, מג)

וכפר אדמתו עמו: **[כ]** ונאצוני. והכעיסוני, וכן כל נאוך לשון כעס: **[כא]** וענתה השירה הזאת לפניו לעד. שהתירתי בו בתוכה על כל המוצאות אותן: **כי לא תשכח מפי זרעו.** הרי זו הבטחה לישראל, שאין תורה משתכחת מזרעם לגמרי: **[כג]** ויצו את יהושע בן נון. מוסב למעלה כלפי שכינה, כמו שמפורש (פסוק כא) אל הארץ אשר נשבעתי (להם): **[כז]** לקח. כמו (שמות כ) זכור, (דבי ה) שמור, (שמו"ב ג) הלוך: **מצד ארון ברית ה'.** נחלקו בו חכמי ישראל בבבא בתרא (יד, ב). יש מהם אומרים דף היה בולט מן הארון מבחוץ ושם היה מנח. ויש אומרים מצד הלוחות היה מנח, בתוך הארון: **[כח]** הקהילו אלי. ולא תקעו אותו היום בחצוצרות להקהיל את הקהל, לפי שנאמר (במדבר י, ב) עשה לך, ולא השליט יהושע עליהם בחייו של משה. ואף בחייו נגנזו קודם יום מותו, לקים מה שנאמר (קהלת ח, ח) ואין שלטון ביום המות: **ואעידה בס את השמים ואת הארץ.** ואם תאמר הרי כבר העיד למעלה (לעיל ל, יט) העידתי בכם היום וגו', התם לישראל אמר, אבל לשמים ולארץ לא אמר, ועכשיו בא לומר האזינו השמים וגו': **[כט]** אחרי מותי כי השחת תשחתון. והרי כל ימי יהושע לא השחיתו, שנאמר (יהושע כד, לא) ויעבדו בני ישראל את ה' כל ימי יהושע, מכאן שתלמידו של אדם חביב עליו כגופו, שכל זמן שיהושע חי נראה למשה כאלו הוא חי:

האזינו

פרשת

דברים פרק-לב

[א] האזינו השמים. שאני מתרה בהם בישראל ותהיו אתם עדים בדבר (לעיל ל, יט) שכך אמרתי להם שאתם תהיו עדים, וכן ותשמע הארץ. ולמה העיד בהם שמים וארץ, אמר משה אני בשר ודם, למחר אני מת, אם יאמרו ישראל לא קבלנו עלינו הברית מי בא ומכחישם, לפיכך העיד בהם שמים וארץ, עדים שהן קיימים לעולם. ועוד, שאם יזכו, יבואו העדים ויתנו שכרם, הגפן תתן פריה, והארץ תתן יבולה, והשמים יתנו טלם. ואם יתחיבו, תהיה בהם יד העדים תחלה (לעיל יא, יז), ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה, ואחר כך ואבדתם מהרה על ידי האמות: **[ב]** יערף כמטר לקחי. זו היא העדות שתעידו שאני אומר בפניכם, תורה נתתי לישראל שהיא חיים לעולם כמטר זה שהוא חיים

לעולם, כאשר יערפו השמים טל ומטר: **יערף**. לשון נטיפה וכן ולקמן לג, כח) יערפו טל, (תהלים סה, יב) ירעפון דשן: **תזל כטל**. שהכל שמחים בו, לפי שהמטר יש שהן עצבים, כגון הולכי דרכים ומי שהיה בורו מלא יין: **כשעירם**. לשון (תהלים קמח, ח) רוח סערה, כתרגומו כרוחי מטר. מה הרוחות הללו מחזיקים את העשבים ומגדלין אותם, אף דברי תורה מחזיקין את לומדיהן ומגדלין אותם: **וכרביבים**. טפי מטר. ונראה לי על שם שיורה כחץ נקרא רביב, כמה דאת אמר (בראשית כא) רובה קשת: **דשא**. אדבריץ עטיפת הארץ מכסה בירק: **עשב**. קלח אחד קרוי עשב, וכל מין ומין לעצמו קרוי עשב: **ג** **כי שם ה' אקרא**. הרי כי משמש בלשון כאשר, כמו (ויקרא כג) כי תבאו אל הארץ, כשאקרא ואזכיר שם ה', אתם הבו גדל לאלהינו וברכו שמו. מכאן אמרו שעונין ברוך שם כבוד מלכותו אחר ברכה שבמקדש: **ד** **הצור תמים פעלו**. אף על פי שהוא חזק, כשמביא פרענות על עוברי רצונו, לא בשטף הוא מביא, כי אם בדין, כי תמים פעלו: **אל אמונה**. לשלם לצדיקים צדקתם לעולם הבא. ואף על פי שמאחר את תגמולם, סופו לאמן את דבריו: **ואין עול**. אף לרשעים משלם שכר צדקתם בעולם הזה: **צדיק וישר הוא**. הכל מצדיקים עליהם את דינו, וכך ראוי וישר להם. צדיק מפי הבריות. וישר הוא וראוי להצדיקו: **ה** **שחת לו וגו'**. כתרגומו חבילו להון ולא ליה: **בניו מומם**. בניו היו, והשחתה שהשחיתו היא מומם: **בניו מומם**. מומם של בניו היה ולא מומו: **דור עקש**. עקום ומעקל, כמו (מכה ג, ט) ואת כל הישרה יעקשו, ובלשון משנה חלדה ששניה עקומות ועקושות: **ופתלתל**. אנטורטיליי"ש כפתיל הזה שגודלין אותו ומקיפין אותו סביבות הגדיל. פתלתל מן התבות הכפולות, כמו (ויקרא יג, מט) ירקרק, אדמדם, (תהלים לח, יא) סחרחר, (מלכים א' ז, כג) סגלגל: **ו** **הליי תגמלו זאת**. לשון תמה, וכי לפניו אתם מעציבין, שיש בידו לפרע מכם ושהטיב לכם בכל הטובות: **עם נבל**. ששכחו את העשוי להם: **ולא חכם**. להבין את הנולדות שיש בידו להטיב ולהרע: **הלא הוא אביך קנך**. שקנאך, שקננך בקן הסלעים ובארץ חזקה, שתקנך בכל מיני תקנה: **הוא עשך**. אמה באמות: **ויכננך**. אחרי כן בכל מיני בסיס וכן. מכם כהנים מכם נביאים ומכם מלכים, כרך שהכל תלוי בו: **ז** **זכר ימות עולם**. מה עשה בראשונים שהכעיסו לפניו: **בינו שנות דר ודר**. דור אנוש שהציף עליהם מי אוקינוס ודור המבול ששטפם. דבר אחר לא נתתם לבבכם על שעבר. בינו שנות דר ודר להכיר להבא שיש בידו להטיב לכם ולהנחיל לכם ימות המשיח והעולם הבא: **שאל אביך**. אלו הנביאים שנקראים אבות, כמו שנאמר באליהו (מלכים ב' ב, יב) אבי אבי רכב ישראל: **זקניך**. אלו החכמים: **ויאמרו לך**. הראשונות: **ח** **בהנחל עליון גוים**. כשהנחיל הקדוש ברוך הוא למכעיסיו את חלק נחלתן הציפן ושטפם: **בהפרידו בני אדם**. כשהפיץ דור הפלגה היה בידו להעבירם מן העולם ולא עשה כן, אלא יצב גבלת עמים קימם ולא אבדם: **למספר בני ישראל**. בשביל מספר בני ישראל שעתידיים לצאת מבני שם, ולמספר שבעים נפש של בני ישראל שירדו למצרים, הציב גבולות עמים שבעים לשון: **ט** **כי חלק ה' עמו**. למה כל זאת, לפי שהיה חלקו כבוש ביניהם ועתיד לצאת. ומי הוא חלקו, עמו. ומי הוא עמו **יעקב חבל נחלתו**.

והוא השלישי באבות, המשלש בשלש זכויות, זכות אבי אביו וזכות אביו וזכותו, הרי שלשה, כחבל הזה שהוא עשוי בשלשה גדילים והוא ובניו היו לו לנחלה, ולא ישמעאל בן אברהם, ולא עשו בן יצחק: **[י]** **ימצאהו בארץ מדבר**. אותם מצא לו נאמנים בארץ המדבר, שקבלו עליהם תורתו ומלכותו ועלו, מה שלא עשו ישמעאל ועשו, שנאמר (לקמן לג, ב) וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן: **ובתהו ילל ישימן**. ארץ ציה ושממה, מקום יללת תנינים ובנות יענה, אף שם נמשכו אחר האמונה, ולא אמרו למשה היאך נצא למדברות מקום ציה ושממון, כענין שנאמר (ירמיה ב, ב) לכתך אחרי במדבר: **יסבבנהו**. שם סבבם והקיפם בעננים וסבבם בדגלים לארבע רוחות וסבבן בתחתית ההר, שכפהו עליהם כגגית: **יבוננהו**. שם בתורה ובינה: **יצרנהו**. מנחש שרף ועקרב ומן האמות: **כאישון עיניו**. הוא השחור שבעין, שהמאור יוצא המנו. ואונקלוס תרגם ימצאהו יספיקהו כל צרכו במדבר, כמו (במדבר יא, כב) ומצא להם, (יהושע יז, טז) לא ימצא לנו ההר: **יסבבנהו**. אשרינון סחור סחור לשכינתיה, אהל מועד באמצע וארבעה דגלים לארבע רוחות: **[יא]** **כנשר יעיר קנו**. ניהגם ברחמים ובחמלה, כנשר הזה רחמני על בניו ואינו נכנס לקנו פתאום, עד שהוא מקשקש ומטרף על בניו בכנפיו, בין אילן לאילן בין שוכה לחברתה, כדי שיעורו בניו, ויהא בהם כח לקבלו: **יעיר קנו**. יעורר בניו: **על גוזליו ירחף**. אינו מכביד עצמו עליהם אלא מחופף, נוגע ואינו נוגע, אף הקדוש ברוך הוא (איוב לז, כג) שדי לא מצאנהו שגיא כח, כשבא לתן תורה לא נגלה עליהם מרוח אחת אלא מארבע רוחות, שנאמר (לקמן לג, ב) ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן ואתה מרבבות קדש, (חבקוק ג, ג). אלוה מתימן יבא, זו רוח רביעית: **יפרש כנפיו יקחהו**. כשבא לטלן ממקום למקום אינו נוטלן ברגליו כשאר עופות, לפי ששאר עופות יראים מן הנשר, שהוא מגביה לעוף ופורח עליהם, לפיכך נושאן ברגליו מפני הנשר, אבל הנשר אינו ירא אלא מן החץ לפיכך נושאן על כנפיו. אומר מוטב שיכנס החץ בי ולא יכנס בבני, אף הקדוש ברוך הוא (שמות יט, ד) ואשא אתכם על כנפי נשרים, כשנסעו מצרים אחריהם והשיגום על הים היו זורקים בהם חצים ואבני בליסטראות, מיד (שמות יד, יט. כ) ויסע מלאך האלהים ויבא בין מחנה מצרים ויג': **[יב]** **ה' בדד ינחננו**. ניהגם במדבר בטח ובדד: **ואין עמו אל נכר**. לא היה כח באחד מכל אלהי הגוים להראות כחו ולהלחם עמהם. ורבותינו דרשוהו על העתיד, וכן תרגם אנקלוס. ואני אומר דברי תוכחה הם, להעיד השמים והארץ, ותהא השירה להם לעד שסופן לבגד ולא יזכרו הראשונות שעשה להם, ולא הנולדות שהוא עתיד לעשות להם, לפיכך צריך לישב הדבר לכאן ולכאן. וכל הענין מוסב על (פסוק ז) זכר ימות עולם בינו שנות דר ודר, כן עשה להם, וכן עתיד לעשות, כל זה היה להם לזכור: **[יג]** **ירכבהו על במותי ארץ**. כל המקרא כתרגומו: **ירכבהו וגי'**. על שם שארץ ישראל גבוה מכל הארצות: **ויאכל תנובת שדי**. אלה פרות ארץ ישראל שקלים לנוב ולהתבשל מכל פרות הארצות: **וינקהו דבש מסלע**. מעשה באחד שאמר לבנו בסיכני הבא לי קציעות מן החבית. הלך ומצא הדבש צף על פיה. אמר לו זו של דבש היא. אמר לו השקע ידך לתוכה ואתה מעלה קציעות

מתוכה: **ושמן מחלמיש צור**. אלו זיתים של גוש חלב: **במותי ארץ**. לשון גבוה: **שדי**. לשון שדה: **חלמיש צור**. תקפו וחזקו של סלע. כשאינו דבוק לתבה של אחריו, נקוד חלמיש, (תהלים קיד, ח) וכשהוא דבוק, נקוד חלמיש: **[יד]** **חמאת בקר וחלב צאן**. זה היה בימי שלמה, שנאמר (מלכים א' ה, ג) עשרה בקר בראים ועשרים בקר רעי ומאה צאן: **עם חלב כרים**. זה היה בימי עשרת השבטים, שנאמר (עמוס ו, ד) ואוכלים כרים מצאן: **חלב כליות חטה**. זה היה בימי שלמה, שנאמר (מלכים א' ה, ב) ויהי לחם שלמה וכו': **ודם ענב תשתה חמר**. בימי עשרת השבטים, (עמוס ו, ו) השתים במזרקי יין: **חמאת בקר**. הוא שומן הנקלט מעל גבי החלב: **וחלב צאן**. חלב של צאן, וכשהוא דבוק נקוד חלב כמו (שמות כג, יט) בחלב אמו: **כרים**. כבשים: **ואילים**. כמשמעו: **בני בשן**. שמנים היו: **כליות חטה**. חטים שמנים כחלב כליות וגסין ככוליא: **ודם ענב**. היה שותה יין טוב וטועם יין חשוב: **חמר**. יין בלשון ארמי: **חמר**. אין זה שם דבר, אלא לשון משבח בטעם אינו"ש בלע"ז. ועוד יש לפרש שני מקראות הללו אחר תרגום של אנקלוס, אשרינון על תוקפי ארעא וכו': **[טו]** **עבית**. לשון עובי: **כשית**. כמו כסית, לשון (איוב טו, כז) כי כסה פניו בחלבו, כאדם ששמן מבפנים וכסליו נכפלים מבחוץ, וכן הוא אומר (שם) ויעש פימה עלי כסל: **כשית**. יש לשון קל בלשון כסוי, כמו (משלי יב, טז) וכסה קלון ערום ואם כתב כשית דגוש היה נשמע כסית את אחרים, כמו (איוב טו, כז) כי כסה פניו: **וינבל צור ישעתו**. גנהו ובזהו, כמו שנאמר (יחזקאל ח, טז) אחוריהם אל היכל ה' וכו', אין לך נבול גדול מזה: **[טז]** **יקנאהו**. הבעירו חמתו וקנאתו: **בתועבת**. במעשים תעובים, כגון משכב זכור (ויקרא יח, כב) וכשפים (ויקרא יח, יב), שנאמר בהם תועבה: **[יז]** **לא אלה**. כתרגומו דלית בהון צרוך, אלו היה בהם צרוך לא היתה קנאה כפולה כמו עכשיו: **חדשים מקרוב באו**. אפלו האמות לא היו רגילים בהם. גוי שהיה רואה אותם, היה אומר זה צלם יהודי: **לא שערום אבתיכם**. לא יראו מהם לא עמדה שערות מפניהם. דרך שערות האדם לעמוד מחמת יראה, כך נדרש בספרי. ויש לפרש עוד שערום לשון (ישעיה יג, כא) ושעירים ירקדו שם, שעירים הם שדים. לא עשו אבותיכם שעירים הללו: **[יח]** **תשי**. תשכת. ורבותינו דרשו, כשבא להיטיב לכם אתם מכעיסין לפניו ומתישים כחו מלהיטיב לכם: **אל מחללך**. מוציאך מרחם, לשון (תהלים כט, ט) יחולל אילות, (שם מח, ז) חיל כיולדה: **[כ]** **מה אחריתם**. מה תעלה בהם בסופם: **כי דור תהפכת המה**. מהפכין רצוני לכעס: **לא אמן בס**. אין גדולי נכרים בהם, כי הוריתם דרך טובה וסרו ממנה: **אמן**. לשון (אסתר ב, ז) ויהי אמן נוריתור"ה בלע"ז. דבר אחר אמן לשון אמונה, כתרגומו. אמרו בסיני (שמות כד, ז) נעשה ונשמע, ובשעה קלה בטלו הבטחתם ועשו העגל: **[כא]** **קנאוני**. הבעירו חמתי: **בלא אל**. בדבר שאינו אלוה: **בלא עם**. באמה שאין לה שם, שנאמר (ישעיה כג, יג) הן ארץ כשדים זה העם לא היה, ובעשו הוא אומר (עובדיה א, ב) בזוי אתה מאד: **בגוי נבל אכעיסם**. אלו המינים, וכן הוא אומר (תהלים יד, א) אמר נבל בלבו אין אלהים: **[כב]** **קדחה**. בערה: **ותיקד**. בכס עד היסוד: **ותאכל ארץ ויבלה**. ארצכם ויבולה: **ותלהט**. ירושלים המיסדת על ההרים, שנאמר (שם קכה, ב) ירושלים הרים סביב

לה: **[כג]** **אספה עלימו רעות**. אחביר רעה על רעה לשון (ישעיה כט, א) ספו שנה על שנה, (לעיל כט, יח) ספות הרוה, (ירמיה ז, כא) עלותיכם ספו על זבחיכם. דבר אחר, אספה אכלה, כמו (בראשית יט, טו) פן תספה: **חצי אכלה בם**. כל חצי אשלים בהם. וקללה זו לפי הפרענות לברכה היא, חצי כלים והם אינם כלים: **[כד]** **מזי רעב**. אנקלוס תרגם, נפיחי כפן, ואין לי עד מוכיח עליו. ומשמו של רבי משה הדרשן מטולושא שמעתי שעירי רעב, אדם כחוש מגדל שער על בשרו: **מזי**. לשון ארמי שער מזיא, דהוה מהפך במזיא: **ולחמי רשף**. השדים נלחמו בהם, שנאמר (איוב ה, ז) ובני רשף יגביהו עוף, והם שדים: **וקטב מרירי**. וכריתות שד ששמו מרירי. קטב, כריתה, כמו (הושע יג, יד) אהי קטבך שאול: **ושן בהמת**. מעשה היה והיו הרחלים נושכין וממיתין: **חמת זחלי עפר**. ארס נחשים המהלכים על גחונם על העפר, כמים הזוחלים על הארץ. זחילה לשון מרוצת המים על העפר, וכן כל מרוצת דבר המשפסף על העפר והולך: **[כה]** **מחוץ תשכל חרב**. מחוץ לעיר תשכלם חרב גיסות: **ומחדרים אימה**. כשבורח ונמלט מן החרב, חדרי לבבו נקופים עליו מחמת אימה והוא מת והולך בה. דבר אחר ומחדרים אימה, שבבית תהיה אימת דבר, כמו שנאמר (ירמיה ט, כ) כי עלה מות בחלונינו, וכן תרגם אנקלוס. דבר אחר, מחוץ תשכל חרב על מה שעשו בחוצות, שנאמר (ירמיה יא, יג) ומספר חצות ירושלים שמתם מזבחות לבשת. ומחדרים אימה. על מה שעשו בחדרי חדרים, שנאמר (יחזק' ה, יב) אשר זקני בית ישראל עושים בחטף איש בחדרי משכיתו: **[כו]** **אמרתי אפאיהם**. אמרתי בלבי אפאה אותם. ויש לפרש אפאיהם, אשיתם פאה, להשליכם מעלי הפקר. ודגמתו מצינו בעזרא (נחמיה ט, כב) ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה, להפקר. וכן חברו מנחם. ויש פותרים אותו כתרגומו יחול רגזי עליהון, ולא יתכן שאם כן היה לו לכתוב אאפאיהם אחת לשמוש ואחת ליסוד, כמו (ישעיה מה, ה) אאזרך, (איוב טז, ה) אאמצכם במו פי, והאל"ף התיכונה אינה ראויה בו כלל. ואונקלוס תרגם אחר לשון הבריתא השנויה בספרי, החולקת תיבה זו לשלש תיבות. אמרתי אף אי הם, אמרתי באפי אתנם כאלו אינם, שיאמרו רואיהם עליהם איה הם: **[כז]** **לולי כעס אויב אגור**. אם לא שכעס האויב כנוס עליהם להשחית ואם יוכל להם וישחיתם יתלה הגדלה בו ובאלהיו ולא יתלה הגדלה בי, וזהו שנאמר פן ינכרו צרימו, ינכרו הדבר לתלות גבורתי בנכרי, שאין הגדלה שלו: **פן יאמרו ידנו רמה וגוי**. כי אותו גוי אבד עצות המה: **[כח]** **ואין בהם תבונה**. שאלו היו חכמים, ישכילו זאת, איכה ירדף וגו': **[כט]** **יבינו לאחריתם**. יתנו לב להתבונן לסוף פרענותם של ישראל: **[ל]** **איכה ירדף אחד**. ממנו אלף מישראל: **אם לא כי צורם מכרם וה' הסגירם**. מכרם ומסרם בידינו. **דילבר"ר בלע"ז**: **[לא]** **כי לא כצורנו צורם**. כל זה היה להם לאויבים להבין שהשם הסגירם ולא להם ולאליהם הנצחון, שהרי עד הנה לא יכלו כלום אליהם כנגד צורנו, כי לא כסלענו סלעם. כל צור שבמקרא לשון סלע: **ואיבינו פלילים**. ועכשיו אויבינו שופטים אותנו, הרי שצורנו מכרנו להם: **[לב]** **כי מגפן סדם גפנם**. מוסב למעלה. אמרתי בלבי אפאיהם ואשבית זכרם, לפי שמעשיהם מעשה סדום ועמורה: **שדמת**. שדה

תבואה, כמו (חבקוק ג, יז) ושדמות לא עשה אכל, (מלכים ב' כג, ד) בשדמות קדרון: **ענבי רוש**. עשב מר: **אשכלת מררת למו**. משקה מר ראוי להם, לפי מעשיהם פרענותם. וכן תרגם אנקלוס ותשלמת עובדיהון כמררותהון: **[לג] חמת תנינם יינם**. כתרגומו. הא כמרת תניניא כס פרענותהון, הנה כמרירות נחשים כוס משתה פרענותם: **וראש פתניס**. כוסם, שהוא אכזר לנשוד. אויב אכזרי יבא ויפרע מהם: **[לד] הלא הוא כמס עמדי**. כתרגומו. כסבורים הם ששכחתי מעשיהם, כלם גנוזים ושמורים לפני: **הלא הוא**. פרי גפנם ותבואת שדמותם כמוס עמדי: **[לה] לי נקם ושלם**. עמי נכון ומזמן פרענות נקם וישלם להם כמעשיהם, הנקם ישלם להם גמולם. ויש מפרשים ושלם, שם דבר, כמו ושלום, והיא מגזרת והדבר אין בהם (ירמיה ה, יג), כמו והדבור. ואימתי אשלם להם: **לעת תמוט רגלם**. כשתתום זכות אבותם שהן סמוכין עליו: **כי קרוב יום אידם**. משארצה להביא עליהם יום אידם קרוב ומזמן לפני להביא על ידי שלוחים הרבה: **וחש עתדות למו**. ומהר יבואו העתידות להם: **וחש**. כמו (ישעיה ה, יט) ימהר יחישה. עד כאן העיד עליהם משה דברי תוכחה להיות השירה הזאת לעד, כשתבא עליהם הפרענות, ידעו שאני הודעתים מראש. מכאן ואלך העיד עליהם דברי תנחומין שיבואו עליהם ככלות הפרענות ככל אשר אמר למעלה (ל, א ג) והיה כי יבאו עליך **וגו'** כל הדברים האלה הברכה והקללה **וגו'** ושב ה' אלהיך את שבותך **וגו'**: **[לז] כי ידין ה' עמו**. כשישפוט אותן ביסורין הללו האמורים עליהם, כמו (איוב לו, לא) כי בם ידין, ייסר עמים. כי, זה, אינו משמש בלשון דהא, לתת טעם לדברים של מעלה, אלא לשון תחלת דבור, כמו (ויקרא כה, ב) כי תבאו אל הארץ, כשיבואו עליהם משפטים הללו ויתנחם הקדוש ברוך הוא על עבדיו לשוב ולרחם עליהם: **יתנחם**. לשון הפך המחשבה להיטיב או להרע: **כי יראה כי אזלת יד**. כשיראה כי יד האויב הולכת וחוזקת מאד עליהם, ואפס בהם עצור ועזוב: **עצור**. נושע על ידי עוצר ומושל שיעצור בהם: **עזוב**. על ידי עוזב. עוצר הוא המושל העוצר בעם שלא ילכו מפזרים בצאתם לצבא על האויב. **בלשון לעיז מיינטינדווי**. עצור, הוא הנושע במעצור המושל. עזוב, מחזק, כמו (נחמיה ג, ח) ויעזבו את ירושלים עד החומה, (ירמיה מט, כה) איך לא עזבה עיר תהלה. **עצור מיינטינווי** [נשלט]. **עזוב אינפורצדווי** [מבצר]: **[לח] ואמר**. הקדוש ברוך הוא עליהם: **אי אלהימו**. עבודה זרה שעבדו: **צור חסיו בו**. הסלע שהיו מתכסין בו מפני החמה והצנה, כלומר שהיו בטוחין בו להגן עליהם מן הרעה: **[לח] אשר חלב זבחימו**. היו אותן אלהות אוכלים, שהיו מקריבין לפניהם ושותין יין נסיכם: **יהי עליכם סתרה**. אותו הצור יהי לכם מחסה ומסתור: **[לט] ראו עתה**. הבינו מן הפרענות שהבאתי עליכם ואין לכם מושיע ומן התשועה שאושיעכם ואין מוחה בידי: **אני אני הוא**. אני להשפיל ואני להרים: **ואין אלהים עמדי**. עומד כנגדי למחות: **עמדי**. דגמתי וכמוני: **ואין מידי מציל**. הפושעים בי: **[מ] כי אשא אל שמים ידי**. כי בחרון אפי אשא ידי אל עצמי בשבועה: **ואמרתי חי אנכי**. לשון שבועה היא, אני נשבע חי אנכי: **[מא] אם שנותי ברק חרבי**. אם אשנן את להב חרבי, כמו (יחזקאל כא, טו) למען היה לה ברק שפלנדווי: **ותאחז במשפט ידי**. להניח מדת רחמים באויבי שהרעו

לכם, (זכריה א, טו) אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה. דבר אחר ותאחו ידי את מדת המשפט להחזיק בה ולנקום נקם: **אשיב נקם וגוי**. למדו רבותינו באגדה מתוך לשון המקרא, שאמר ותאחו במשפט ידי, לא כמדת בשר ודם מדת הקדוש ברוך הוא, מדת בשר ודם זורק חץ ואינו יכול להשיבו, והקדוש ברוך הוא זורק חציו ויש בידו להשיבם, כאלו אוחזן בידו, שהרי ברק הוא חצו, ונאמר כאן ברק חרבתי ותאחו במשפט ידי, והמשפט הזה לשון פרענות הוא. **בלע"ז יושטיצי"א**: **[מב] אשכיר חצי מדם**. האויב: **וחרבי תאכל בשר**. בשרם: **מדם חלל ושביה**. זאת תהיה להם מעון דם חללי ישראל ושביה ששבו מהם: **מראש פרעות אויב**. מפשע תחלת פרעות האויב, כי כשהקדוש ברוך הוא נפרע מן האמות, פוקד עליהם עונם ועונות אבותיהם מראשית פרצה שפרצו בישראל: **[מג] הרנינו גוים עמו**. לאותו הזמן ישבחו האמות את ישראל ראו מה שבחה של אמה זו שדבקו בהקדוש ברוך הוא בכל התלאות שעברו עליהם ולא עזבוהו, יודעים היו בטובו ובשבחו: **כי דם עבדיו יקום**. שפיכות דמיהם כמשמעו: **ונקם ישיב לצריו**. על הגזל ועל החמס, כענין שנאמר (יואל ד, יט) מצרים לשממה תהיה ואדום למדבר שממה תהיה מחמס בני יהודה, ואומר (עובדיה א, י) מחמס אחיך יעקב וגוי: **וכפר אדמתו עמו**. ויפס אדמתו ועמו על הצרות שעברו עליהם ושעשה להם האויב: **וכפר** לשון רצוי ופיוס, כמו (בראשית לב, כא) אכפרה פניו, אניחניה לרגזיה: **וכפר אדמתו**. ומה היא אדמתו, **עמו**. כשעמו מתנחמים ארצו מתנחמת, וכן הוא אומר (תהלים פה, ב) רצית ה' ארצך, במה רצית ארצך, שבת שבות יעקב: בפנים אחרים היא נדרשת בספרי, ונחלקו בה ר' יהודה ור' נחמיה. ר' יהודה דורש כלה כנגד ישראל, ור' נחמיה דורש כלה כנגד האמות. רבי יהודה דורש כלפי ישראל. **אמרתני אפאיהם, כמו שפירשתי עד ולא ה' פעל כל זאת**. **כי גוי אבד עצות המה**. אבדו תורתני שהיא להם עצה נכונה. **ואין בהם תבונה**. להתבונן. **איכה ירדף אחד מן האמות אלף מהם אם לא כי צורם מכרם, כי לא כצורנו צורם, הכל כמו שפרשתי עד תכליתו**. ור' נחמיה דורש כלפי האמות. **כי גוי אבד עצות המה, כמו שפרשתי תחלה עד ואויבינו פלילים**. **כי מגפן סדום גפנם**. של אמות. **ומשדמת עמורה וגוי**. ולא ישימו לבם לתלות הגדלה בי. **ענבמו ענבי רוש**. הוא שאמר **לולי כעס אויב אגור על ישראל להרעילם ולהמירם, לפיכך אשכלות מורת למו להלעיט אותם על מה שעשו לבני חמת תנינים יינם**. מוכן להשקותם על מה שעושין להם. **כמוס עמדי**. אותו הכוס, שנאמר (תהלים עה, ט) כי כוס ביד ה' וגוי. **לעת תמוט רגלם**. כענין שנאמר (ישעיה כו, ו) תרמסנה רגל. **כי ידין ה' עמו**. בלשון זה משמש כי ידין בלשון דהא, ואין ידין לשון יסורין, אלא כמו כי יריב את ריבם מיד עושקיהם, **כי יראה כי אזלת יד וגוי**. **ואמר אי אלהימו**. האויב יאמר אי אלהימו של ישראל, כמו שאמר טיטוס הרשע כשגדר את הפרכת, כענין שנאמר (מלכה ז, י) ותרא אויבתי ותכסה בושה האמרה אלי איו ה' אלהיך. **ראו עתה כי אני וגוי**. אז יגלה הקדוש ברוך הוא ישועתו ויאמר ראו עתה כי אני אני הוא, מאתי באת עליהם הרעה, ומאתי תבא עליהם הטובה. **ואין מידי מציל**. מי שיציל אתכם מן הרעה אשר אביא עליכם. **כי אשא אל שמים ידי**. כמו

כי נשאתי, תמיד אני משרה מקום שכינתי בשמים, כתרגומו אפלו חלש למעלה וגבור למטה, אימת העליון על התחתון, וכל שכן שגבור למעלה וחלש למטה. **ידי**. מקום שכינתי, כמו (במדבר ב, יז) איש על ידו, והיה בידי להפרע מכס, אבל אמרתי שחי אנכי לעולם, איני ממחר לפרוע, לפי שיש לי שהות בדבר, כי אני חי לעולם, ובדורות אחרונים אני נפרע מהם, והיכולת בידי להפרע מן המתים ומן החיים. מלך בשר ודם שהוא הולך למות, ממחר נקמתו להפרע בחייו, כי שמא ימות הוא או אויבו ונמצא שלא ראה נקמתו ממנו, אבל אני חי לעולם, ואם ימותו הם ואיני נפרע בחייהם, אפרע במותם. **אם שנותי ברק חרבי**. הרבה "אם" יש שאינם תלויין, כשאשנן ברק חרבי ותאחז במשפט ידי וכו', כמו שפרשתי למעלה: **[מד]** **הוא והושע בן נון**. שבת של דיוזגי היתה, נטלה רשות מזה ונתנה לזה, העמיד לו משה מתרגמן ליהושע, שיהא דורש בחייו, כדי שלא יאמרו ישראל בחיי רבך לא היה לך להרים ראש. ולמה קוראו כאן הושע, לומר שלא זחה דעתו עליו, שאף על פי שנתנה לו גדלה, השפיל עצמו כאשר מתחלתו: **[מו]** **שימו לבבכם**. צריך אדם שיהיו עיניו ולבו ואזניו מכוונים לדברי תורה, וכן הוא אומר (יחזקאל מ, ד) בן אדם ראה בעיניך ובאזניך שמע ושים לבך וכו', הרי דברים קל וחמר, ומה תבנית הבית שהוא נראה לעינים ונמדד בקנה צריך אדם שיהיו עיניו ואזניו ולבו מכוונים להבין, דברי תורה שהן כהררין התלויין בשערה על אחת כמה וכמה: **[מז]** **כי לא דבר רק הוא מכס**. לא לחנם אתם יגעים בה, כי הרבה שכר תלוי בה, כי הוא חייכם. דבר אחר, אין לך דבר ריקן בתורה שאם תדרשנו שאין בו מתן שכר, תדע לך שכן אמרו (בראשית לו, כב) ואחות לוטן תמנע, (שם לו, יב) ותמנע היתה פלגש וכו', לפי שאמרה איני כדאי להיות לו לאשה הלואי ואהיה פילגשו, וכל כך למה, להודיע שבחו של אברהם שהיו שלטונים ומלכים מתאווים להדבק בזרעו: **[מח]** **וידבר ה' אל משה בעצם היום הזה**. בשלשה מקומות נאמר בעצם היום הזה, נאמר בנח (שם ז, יג) בעצם היום הזה בא נח וכו', במראית אורו של יום, לפי שהיו בני דורו אומרים בכך וכך אם אנו מרגישים בו אין אנו מניחין אותו לכנס בתבה, ולא עוד אלא אנו נוטלין כשילין וקרדמות ומבקעין את התבה. אמר הקדוש ברוך הוא הריני מכניסו בחצי היום, וכל מי שיש בידו כח למחות יבא וימחה. במצרים נאמר (שמות יב, נא) בעצם היום הזה הוציא ה', לפי שהיו מצרים אומרים בכך וכך אם אנו מרגישים בהם אין אנו מניחים אותם לצאת, ולא עוד אלא אנו נוטלין סיפות וכלי זין והורגין בהם. אמר הקדוש ברוך הוא הריני מוציאן בחצי היום וכל מי שיש בו כח למחות יבא וימחה. אף כאן, במיתתו של משה, נאמר בעצם היום הזה, לפי שהיו ישראל אומרים בכך וכך אם אנו מרגישים בו אין אנו מניחין אותו, אדם שהוציאנו ממצרים וקרע לנו את הים והוריד לנו את המן והגיז לנו את השלו והעלה לנו את הבאר ונתן לנו את התורה אין אנו מניחין אותו. אמר הקדוש ברוך הוא הריני מכניסו בחצי היום וכו': **[נ]** **כאשר מת אהרן אחיך**. באותה מיתה שראית וחמדת אותה, שהפשיט משה את אהרן בגד ראשון והלבישו לאלעזר וכן שני וכן שלישי וראה בנו בכבודו. אמר לו משה, אהרן אחי, עלה למטה, ועלה. פשוט ידיך, ופשט. פשוט

רגליך, ופשט. עצום עיניך, ועצם. קמוץ פיך, וקמץ. והלך לו. אמר משה אשרי מי שמת במיתה זו: **[נא]** על אשר מעלתם בי. גרמתם למעול בי: על אשר לא קדשתם אותי. גרמתם לי שלא אתקדש, אמרתי לכם (במדבר כ, ה) ודברתם אל הסלע, והם הכוהו, והצרכו להכותו פעמים, ואלו דברו עמו ונתן מימיו בלא הכאה, היה מתקדש שם שמים, שהיו ישראל אומרים ומה הסלע הזה שאינו לשכר ולא לפרענות, אם זכה אין לו מתן שכר, ואם חטא אינו לוקה, כך מקים מצות בוראו, אנו לא כל שכן: **[נב]** כי מנגד. מרחוק: תראה וגוי. כי אם לא תראה עכשיו לא תראה עוד בחיך: ושמה לא תבוא. וידעתי כי חביבה היא לך, על כן אני אומר לך עלה וראה:

הברכה

וזאת

פרשת

דברים פרק-לג

[א] וזאת הברכה וגוי לפני מותו. סמוך למיתתו שאם לא עכשיו, אימתי: **[ב]** ויאמר ה' מסיני בא. פתח תחלה בשבחו של מקום ואחר כך פתח בצרכיהם של ישראל. ובשבח שפתח בו, יש בו הזכרת זכות לישראל, וכל זה דרך רצוי הוא, כלומר כדאי הם אלו שתחול עליהם ברכה: **מסיני בא**. יצא לקראתם כשבאו להתיצב בתחתית ההר כחתן היוצא להקביל פני כלה, שנאמר (שמות יט, יז) לקראת האלהים, למדנו שיצא כנגדם: **וזרח משעיר למו**. שפתח לבני עשו שיקבלו את התורה ולא רצו: **הופיע**. להם: **מהר פארן**. שהלך שם ופתח לבני ישמעאל שיקבלוהו, ולא רצו: **ואתה**. לישראל: **מרבבת קדש**. ועמו מקצת רבבות מלאכי קדש, ולא כלם ולא רבם, ולא כדרך בשר ודם שמראה כל כבוד עשרו ותפארתו ביום חפתו: **אש דת**. שהיתה כתובה מאז לפניו באש שחורה על גב אש לבנה, נתן להם בלוחות כתב יד ימינו. דבר אחר, אש דת כתרגומו, שנתנה להם מתוך האש: **[ג]** אף חבב עמים. גם חבה יתרה חבב את השבטים. כל אחד ואחד קרוי עם, שהרי בנימין לבדו היה עתיד להולד כשאמר הקדוש ברוך הוא ליעקב (בראשית לה, יא) גוי וקהל גוים יהיה ממך: **כל קדשיו בידך**. נפשות הצדיקים הגנוזות אתו, כענין שנאמר (שמואל א' כה, כט) והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך: **והם תכו לרגלך**. והם ראויים לכך, שהרי תכו עצמן לתוך תחתית ההר לרגלך בסיני. תכו לשון פעלו, התוכו

לתוך מרגלותיך: **ישא מדברתיך**. נשאו עליהם עול תורתך: **מדברתיך**. המ"ם בו קרוב ליסוד, כמו (במדבר ז, פט) וישמע את הקול מדבר אליו, (יחזקאל ב, ב) ואשמע את מדבר אלי, כמו מתדבר אלי, אף זה מדברותיך מה שהיית מדבר להשמיעני לאמר להם. טי"ש פורפרידוריי"ש בלע"ז . ואונקלוס תרגם שהיו נוסעים על פי דבריך, והמ"ם בו שמוש משמשת לשון מן. דבר אחר, אף חבב עמים, אף בשעת חבתם של אמות העולם שהראית להם פנים שוחקות ומסרת את ישראל בידם: **כל קדשיו בידך**. כל צדיקיהם וטוביהם דבקו בך ולא משו מאחריך ואתה שומרם: **והם תכו לרגלך**. והם מתמצעים ומתכנסים לתחת צלך: **ישא מדברתיך**. מקבלים גזרותיך ודתותיך בשמחה. ואלה דבריהם: **[ד] תורה**. אשר צוה לנו משה מורשה היא לקהלת יעקב, אחזנוה ולא נעזבנה: **[ה] ויהי**. הקדוש ברוך הוא: **בישרון מלך**. תמיד עול מלכותו עליהם: **בהתאסף**. בכל התאסף ראשי חשבון אסיפתם: **ראשי**. כמו (שמות ל, יב) כי תשא את ראש, ראויין אלו שאברכם. דבר אחר, בהתאסף, בהתאספם יחד באגדה אחת ושלוש ביניהם הוא מלכם, ולא כשיש מחלוקת ביניהם: **[ו] יחי ראובן**. בעולם הזה: **ואל ימת**. לעולם הבא, שלא יזכר לו מעשה בלהה: **ויהי מתיו מספר**. נמנין במנין שאר אחיו, דגמא היא זו, כענין שנאמר (בראשית לה, כב) וישכב את בלהה ויהיו בני יעקב שנים עשר, שלא יצא מן המנין: **[ז] וזאת ליהודה**. סמך יהודה לראובן, מפני ששניהם הודו על קלקול שבידם, שנאמר (איוב טו, יח. יט) אשר חכמים יגידו וגו' להם לבדם וגו' ולא עבר זר בתוכם. ועוד פרשו רבותינו, שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היו עצמות יהודה מתגלגלים בארון מפני נדוי שקבל עליו, שנאמר (בראשית מד, לב) וחטאתי לאבי כל הימים, אמר משה, מי גרם לראובן שיודה יהודה וכו': **שמע ה' קול יהודה**. תפלת דוד ושלמה ואסא מפני הכושים, ויהושפט מפני העמונים, וחזקיה מפני סנחריב: **ואל עמו תביאנו**. לשלום מפני המלחמה: **ידיו רב לנו**. יריבו ריבו וינקמו נקמתו: **ועזר מצריו תהיה**. על יהושפט התפלל על מלחמת רמות גלעד, (דה"ב יח, לא) ויזעק יהושפט וה' עזרו. דבר אחר, שמע ה' קול יהודה, כאן רמז ברכה לשמעון מתוך ברכותיו של יהודה, ואף כשחלקו ארץ ישראל נטל שמעון מתוך גורלו של יהודה שנאמר (יהושע יט, ט) מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון. ומפני מה לא יחד לו ברכה בפני עצמו, שהיה בלבו עליו על מה שעשה בשטים, כן כתוב באגדת תהלים: **[ח] וללוי אמר**. ועל לוי אמר: **תמיד ואוריך**. כלפי שכינה הוא מדבר: **אשר נסיתו במסה**. שלא נתלוננו עם שאר המלינים: **תריבהו וגו'**. כתרגומו. דבר אחר, תריבהו על מי מריבה, נסתקפת לו לבוא בעלילה, אם משה אמר (במדבר כ, י) שמעו נא המורים, אהרן ומרים מה עשו: **[ט] האמר לאביו ולאמו לא ראיתו**. כשחטאו בעגל ואמרתי (שמות לב, כו) מי לה' אלי, נאספו אלי כל בני לוי וצויתים להרוג את אבי אמו והוא מישראל, או את אחיו מאמו, או את בן בתו, וכן עשו. ואי אפשר לפרש אביו ממש ואחיו מאביו וכן בניו ממש, שהרי לויים הם ומשבט לוי לא חטא אחד מהם שנאמר כל בני לוי: **כי שמרו אמרתך**. (שמות כ, ב) לא יהיה לך אלהים אחרים: **ובריתך ינצרו**. ברית מילה, שאותם שנלדו במדבר, וישראל לא מלו את בניהם, והם היו

מולין ומלין את בניהם: **[י]** יורו משפטיך. ראויין אלו לכך: **וכליל**.
עולה: **[יא]** מחץ מתנים קמיו. מחץ קמיו, מכת מתנים, כענין שנאמר
(תהלים סט, כד) ומתניהם תמיד המעד, ועל המעוררין על הכהנה אמר כן.
דבר אחר, ראה שעתידין חשמנאי ובניו להלחם עם היונים והתפלל
עליהם לפי שהיו מועטים, שנים עשר בני חשמנאי ואלעזר כנגד כמה
רבבות, לכך נאמר ברך ה' חילו ופעל ידיו תרצה: **ומשנאיו מן יקומון**.
מחץ קמיו ומשנאיו מהיות להם תקומה: **[יב]** לבנימן אמר. לפי שברכת
לוי בעבודת הקרבנות, ושל בנימין בבנין בית המקדש בחלקו, סמכן זה
לזה, וסמך יוסף אחריו, שאף הוא משכן שילה היה בנוי בחלקו, שנאמר
(שם עח, סז) וימאס באהל יוסף וגו'. ולפי שבית עולמים חביב משילה לכך
הקדים בנימין ליוסף **חפף עליו**. מכסה אותו ומגין עליו: **כל היום**.
לעולם, משנבחרה ירושלים, לא שרתה שכנה במקום אחר: **ובין כתפיו**
שכן. בגובה ארצו היה, בית המקדש בנוי אלא שנמוך עשרים ושלש אמה
מעין עיטם, ושם היה דעתו של דוד לבנותו, כדאיתא בשחיטת קדשים
(זבחים נד, ב) אמרי נחתי ביה פורתא משום דכתיב ובין כתפיו שכן, אין לך
נאה בשור יותר מכתפיו: **[יג]** מברכת ה' ארצו. שלא היתה בנחלת
השבטים ארץ מלאה כל טוב כארצו של יוסף: **ממגד**. לשון עדנים ומתק:
ומתהום. שהתהום עולה ומלחלח אותה מלמטה, אתה מוצא בכל
השבטים ברכתו של משה מעין ברכתו של יעקב: **[יד]** וממגד תבואת
שמש. שהיתה ארצו פתוחה לחמה וממתקת הפרות: **גרש ירחים**. יש
פרות שהלבנה מבשלתן ואלו הן, קשואין ודלועין. דבר אחר גרש ירחים.
שהארץ מגרשת ומוציאה מחדש לחדש: **[טו]** ומראש הררי קדם.
ומבורכת מראשית בשול הפרות שהרריה מקדימין לבכר בשול
פירותיהם. דבר אחר מגיד שקדמה בריאתן לשאר הרים: **גבעות עולם**.
גבעות העושות פרות לעולם ואינן פוסקות מעוצר הגשמים: **[טז]** ורצון
שכני סנה. כמו שוכן סנה ותהא ארצו מבורכת מרצונו ונחת רוחו של
הקדוש ברוך הוא הנגלה עלי תחלה בסנה: **רצון**. נחת רוח ופיוס, וכן כל
רצון שבמקרא: **תבואתה**. ברכה זו לראש יוסף: **נזיר אחיו**. שהפרש
מאחיו במכירתו: **[יז]** בכור שורו. יש בכור שהוא לשון גדלה ומלכות,
שנאמר (תהלים פט, כח) אף אני בכור אתנהו, וכן (שמות ד, כה) בני בכורי
ישראל: **בכור**. מלך היוצא ממנו והוא יהושע: **שורו**. שכחו קשה כשור
לכבש כמה מלכים: **הדר לו**. נתון לו שנאמר (במדבר כז, כ) ונתתה מהודך
עליו: **וקרני ראם קרניו**. שור, כחו קשה, ואין קרניו נאות, אבל ראם,
קרניו נאות, ואין כחו קשה, נתן ליהושע כחו של שור ויופי קרני ראם:
אפסי ארץ. שלשים ואחד מלכים אפשר שכלם מארץ ישראל היו, אלא
אין לך כל מלך ושלטון שלא קנה לו פלטרין ואחזה בארץ ישראל,
שחשובה לכלם היא, שנאמר (ירמיה ג, יט) נחלת צבי צבאות גוים: **והם**
רבבות אפרים. אותם המנגחים הם הרבבות שהרג יהושע, שבא
מאפרים: **והם אלפי מנשה**. הם האלפים שהרג גדעון במדין, שנאמר
(שופטים ח, י) וזבח וצלמנע בקרקר וגו': **[יח]** ולזבולן אמר. אלו חמשה
שבטים שברך באחרונה. זבולן גד דן נפתלי ואשר, כפל שמותיהם לחזקם
ולהגבירם, לפי שהיו חלשים שבכל השבטים, הם הם שהוליד יוסף לפני

פרעה, שנאמר ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים (בראשית מז, ב) , לפי שנראים חלשים ולא ישים אותם לו שרי מלחמתו: **שמח זבולן בצאתך ויששכר באהלך**. זבולן ויששכר עשו שותפות, זבולן לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיא בספינות ומשתכר, ונותן לתוך פיו של יששכר והם יושבים ועוסקים בתורה, לפיכך הקדים זבולן ליששכר, שתורתו של יששכר על ידי זבולן היתה: **שמח זבולן בצאתך**. הצלח בצאתך לסחורה: **ויששכר**. הצלח בישיבת אהלך לתורה לישיב ולעבר שנים ולקבע חדשים, כמו שנאמר (דה"א יב, לג) ומבני יששכר יודעי בינה לעתים, ראשיהם מאתים, ראשי סנהדראות היו עוסקים בכך. ועל פי קביעות עתיהם ועבוריהם: **[יט] עמים**. של שבטי ישראל: **הר יקראו**. להר המוריה יאספו, כל אסיפה על ידי קריאה היא ושם יזבחו ברגלים זבחי צדק: **כי שפע ימים יינקו**. יששכר וזבולן, ויהא להם פנאי לעסוק בתורה: **ושפני טמוני חול**. כסויי טמוני חול, טרית וחלזון וזכוכית לבנה היוצאים מן הים ומן החול, ובחלקו של יששכר וזבולן היה, כמו שאמרו במסכת מגלה (ו, א) זבולן עם חרף נפשו למות (שופטים ה, יח) משום דנפתלי על מרומי שדה, שהיה מתרעם זבולן על חלקו, לאחי נתת שדות וכרמים וכו': **ושפני**. לשון כסוי, כמו שנאמר (מ"א ו, ט) ויספן את הבית, (שם ז, ג) וספן בארז, ותרגומו ומטלל בכיורי ארזא. דבר אחר, עמים הר יקראו, על ידי פרקמטיא של זבולן, תגרי אמות העולם באים אל ארצו, והוא עומד על הספר והם אומרים הואיל ונצטערנו עד כאן, נלך עד ירושלים ונראה מה יראתה של אמה זו, ומה מעשיה, והם רואים כל ישראל עובדים לאלוה אחד, ואוכלים מאכל אחד, לפי שהגוים אלוהו של זה לא כאלוהו של זה, ומאכלו של זה לא כמאכלו של זה, והם אומרים אין אמה כשרה כזו ומתגיירין שם, שנאמר שם יזבחו זבחי צדק: **כי שפע ימים יינקו**. זבולן ויששכר, הים נותן להם ממון בשפע: **[כ] ברוך מרחיב גד**. מלמד שהיה תחומו של גד מרחיב ועולה כלפי מזרח: **כלביא שכן**. לפי שהיה סמוך לספר, לפיכך נמשל כאריות, שכל הסמוכים לספר צריכים להיות גבורים: **וטרף זרוע אף קדקד**. הרוגיהן היו נכרין, חותכים הראש עם הזרוע במכה אחת: **[כא] וירא ראשית לו**. ראה לטול לו חלק בארץ סיחון ועוג, שהיא ראשית כבוש הארץ: **כי שם חלקת מחקק**. כי ידע אשר שם בנחלתו חלקת שדה קבורת מחוקק והוא משה: **ספון**. אותה חלקה ספונה וטמונה מכל בריה, שנאמר (לקמן לד, ו) ולא ידע איש את קבורתו: **ויתא**. גד: **ראשי עם**. הם היו הולכים לפני החלוץ בכבוש הארץ לפי שהיו גבורים, וכן הוא אומר (דברים ג, יח) ואתם תעברו חלוצים לפני אחיכם ונני: **צדקת ה' עשה**. שהאמינו דבריהם ושמרו הבטחתם לעבור את הירדן עד שכבשו וחלקו. דבר אחר ויתא משה ראשי עם. צדקת ה' עשה, על משה אמור: **[כב] דן גור אריה**. אף הוא היה סמוך לספר לפיכך מושלו באריות: **יזנק מן הבשן**. כתרגומו, שהיה הירדן יוצא מחלקו ממערת פמיאס, והיא לשם, שהיא בחלקו של דן, שנאמר (יהושע יט, מז) ויקראו ללשם דן וזנוקו וקלוחו מן הבשן. דבר אחר, מה זנוק זה יוצא ממקום אחד ונחלק לשני מקומות, כך שבטו של דן נטלו חלק בשני מקומות. תחלה נטלו בצפונית מערבית עקרון וסביבותיה, ולא ספקו להם, ובאו

ונלחמו עם לשם שהיא פמיאס והיא בצפונית מזרחית, שהרי הירדן יוצא ממערת פמיאס והוא במזרחה של ארץ ישראל, ובא מהצפון לדרום וכלה בקצה ים המלח, שהוא במזרח יהודה, שנטל בדרומה של ארץ ישראל, כמו שמפורש בספר יהושע, והוא שנאמר (שם יט, מז) ויצא גבול בני דן מהם ויעלו בני דן וילחמו עם לשם ונ' , יצא גבולם מכל אתו הרוח שהתחילו לנחול בו: **[כג] שבע רצון**. שהיתה ארצו שבעה כל רצון יושביה: **ים ודרום ירשה**. ים כנרת נפלה בחלקו ונטל מלא חבל חרס בדרומה לפרוש חרמים ומכמורות: **ירשה**. לשון צווי, כמו (דברים א, כא) עלה רש, והטעם של מעלה ברי"ש מוכיח, כמו ירש, ידע, לקח, שמע, כשמוסיף בו ה"א יהיה הטעם למעלה שמעה, ידעה, סלחה, לקחה אף כאן ירשה לשון צווי. ובמסורת הגדולה מצינו באלפא ביתא לשון צווי דטעמיהון מלעיל: **[כד] ברוך מבנים אשר**. ראיתי בספרי, אין לך בכל השבטים שנתברך בבנים כאשר, ואיני יודע כיצד: **יהי רצוי אחיו**. שהיה מתרצה לאחיו בשמן אנפיקינון ובקפלאות והם מרצין לו בתבואה. דבר אחר, יהי רצוי אחיו שהיו בנותיו נאות והוא שנאמר (דברי הימים א' ז, לא) הוא אבי ברזית, שהיו בנותיו נשואות לכהנים גדולים הנמשחים בשמן זית: **וטבל בשמן רגלו**. שהיתה ארצו מושכת שמן כמעין. ומעשה שנצטרכו אנשי לודקיא לשמן מנו להם פולמוסטום אחד וכו', כדאיתא במנחות (פה, ב): **[כה] ברזל ונחשת מנעלך**. עכשיו הוא מדבר נגד כל ישראל, שהיו גבוריהם יושבים בערי הספר ונועלים אותה שלא יוכלו האויבים לכנס בה כאלו היא סגורה במנעולים ובריחים של ברזל ונחשת. דבר אחר ברזל ונחשת מנעלך, ארצכם נעולה בהרים שחוצבין מהם ברזל ונחשת, וארצו של אשר היתה מנעולה של ארץ ישראל: **וכימיך דבאך**. וכימים שהם טובים לך, שהן ימי תחלתך, ימי נעורידך, כן יהיו ימי זקנתך, שהם דואבים זבים ומתמוטטים. דבר אחר, וכימיך דבאך וכימיך שהם טובים לך כמנין ימיד, כל הימים אשר אתם עושים רצונו של מקום, יהיו דבאך, שכל הארצות יהיו דובאות כסף וזהב לארץ ישראל, שתהא מבורכת בפירות. וכל הארצות מתפרנסות המנה וממשיכות לה כספם וזהבם אישקורוני'ט. הכסף והזהב כלה מהם, שהן מזיבות אותם לארצכם: **[כו] אין כאל ישרון**. דע לך ישרון שאין כאל בכל אלהי העמים, ולא כצורך צורם: **רכב שמים**. הוא אותו אלוה שבעזרך ובגאותו הוא רוכב שחקים: **[כז] מענה אלהי קדם**. למעון, הם השחקים לאלהי קדם, שקדם לכל אלהים וברר לו שחקים לשבתו ומעונתו, ומתחת מעונתו כל בעלי זרוע שוכנים: **זרעת עולם**. סיחון ועוג ומלכי כנען, שהיו תקפו וגבורתו של עולם, לפיכך על כרחם יחרדו ויזועו וכחם חלש מפניו. לעולם אימת הגבוה על הנמוך, והוא שהכח והגבורה שלו בעזרך: **ויגרש מפניך אויב**. ואמר לך השמד אותם: **מענה**. כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה ה"א בסופה: **[כח] בטח בדד**. כל יחיד ויחיד איש תחת גפנו ותחת תאנתו, מפזרין ואין צריכים להתאסף ולישב יחד מפני האויב: **עין יעקב**. כמו (במדבר יא, ז) ועינו כעין הבדלח, כעין הברכה שברכס יעקב, לא כבדד שאמר ירמיה (ירמיה טו, יז) בדד ישבתי, אלא כעין הבטחה שהבטיחם יעקב (בראשית מח, כא) והיה אלהים עמכם והשיב אתכם אל

ארץ אבותיכם: **יערפו**. יטיפו: **אף שמיו יערפו טל**. אף ברכתו של יצחק נוספת על ברכתו של יעקב (שם כז, כח) ויתן לך האלהים מטל השמים ונגי': **[כט] אשריך ישראל**. לאחר שפרט להם הברכות אמר להם מה לי לפרוט לכם, כלל דבר, הכל שלכם: **אשריך ישראל מי כמוך**. תשועתך בהי' אשר הוא מגן עזרך ואשר הוא וחרב גאותך: **ויכחשו איביך לך**. כגון הגבעונים שאמרו (יהושע ט, ט) מארץ רחוקה באו עבדיך ונגי': **ואתה על במותימו תדרך**. כענין שנאמר (שם י, כד) שימו את רגליכם על צוארי המלכים האלה:

דברים פרק-לד

[א] מערבות מואב אל הר נבו. כמה מעלות היו ופסען משה בפסיעה אחת: **את כל הארץ**. הראהו את כל ארץ ישראל בשלותה והמציקין העתידיים להיות מציקין לה: **עד דן**. הראהו בני דן עובדים עבודה זרה שנאמר (שופטים יח, ל) ויקימו להם בני דן את הפסל, והראהו שמשון שעתידי לצאת ממנו למושיע: **[ב] ואת כל נפתלי**. הראהו ארצו בשלותה וחרבנה, והראהו דבורה וברק מקדש נפתלי נלחמים עם סיסרא וחילותיו: **ואת ארץ אפרים ומנשה**. הראהו ארצם בשלותה ובחרבנה והראהו יהושע נלחם עם מלכי כנען שבא מאפרים, וגדעון שבא ממנשה נלחם עם מדין ועמלק: **ואת כל ארץ יהודה**. בשלותה ובחרבנה והראהו מלכות בית דוד ונצחונם: **עד הים האחרון**. ארץ המערב בשלותה ובחרבנה. דבר אחר, אל תקרי הים האחרון אלא היום האחרון, הראהו הקדוש ברוך הוא כל המאורעות שעתידין לארע לישראל עד שיחיו המתים: **[ג] ואת הנגב**. ארץ הדרום. דבר אחר, מערת המכפלה, שנאמר (במדבר יג, כב) ויעלו בנגב ויבא עד חברון: **ואת הככר**. הראהו שלמה יוצק כלי בית המקדש, שנאמר (מ"א א' ז, מו) בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה: **[ד] לאמר לזרעך אתננה הראיתיך**. כדי שתלך ותאמר לאברהם ליצחק וליעקב שבועה שנשבע לכם הקדוש ברוך הוא קימה, וזהו לאמר, לכך הראיתיה לך, אבל גזרה היא מלפני ששמה לא תעבר, שאלולי כך, הייתי מקיימך עד שתראה אותם נטועים וקבועים בה ותלך ותגיד להם: **[ה] וימת שם משה**. אפשר משה מת וכתב וימת שם משה, אלא עד כאן כתב משה, מכאן ואלך כתב יהושע. רבי מאיר אומר אפשר ספר התורה חסר כלום, והוא אומר (לעיל לא, כו) לקח את ספר התורה הזו, אלא הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע: **על פי ה'**. בנשיקה: **[ו] וקבר אתו**. הקדוש ברוך הוא בכבודו. רבי ישמעאל אומר הוא קבר את עצמו, וזהו אחד משלשה אתין שהיה רבי ישמעאל דורש כן. כיוצא בו (במדבר ו, יג) ביום מלאת ימי נזרו יביא אתו, הוא מביא את עצמו. כיוצא בו (ויקרא כב, טז) והשיאו אותם עון אשמה, וכי אחרים משיאים אותם, אלא הם

משיאים את עצמם: **מול בית פעור**. קברו היה מוכן שם מששת ימי בראשית לכפר על מעשה פעור, וזה אחד מן הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות: **[ז]** **לא כהתה עינו**. אף משמת: **ולא נס לחה**. לחלוחית שבו, לא שלט בו רקבון ולא נהפך תאר פניו: **[ח]** **בני ישראל**. הזכרים, אבל באהרן מתוך שהיה רודף שלום ונותן שלום בין איש לרעהו ובין אשה לבעלה נאמר (במדבר כ, כט) כל בית ישראל, זכרים ונקבות: **[י]** **אשר ידעו ה' פנים אל פנים**. שהיה לבו גס בו ומדבר אליו בכל עת שרוצה, כענין שנאמר (שמות לב, ל) ועתה אעלה אל ה', (במדבר ט, ח) עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם: **[יב]** **ולכל היד החזקה**. שקבל את התורה בלוחות בידיו: **ולכל המורא הגדול**. נסים וגבורות שבמדבר הגדול והנורא: **לעיני כל ישראל**. שנשאו לבו לשבור הלוחות לעיניהם, שנאמר (לעיל ט, יז) ואשברם לעיניכם, והסכימה דעת הקדוש ברוך הוא לדעתו, שנאמר אשר שברת, יישר כחך ששברת (שמות לד, א):